

צפת במלחמת העצמאות:

מוסטפא עבאסי

עיון מחדש

מאז שלהי שנות השמונים פורסמו מספר מחקרים על תולדות מלחמת 1948 וההסדרים שבאו אחריה. לדעת ההיסטוריון בני מוריס שני גורמים תרמו לתופעה זו: הסרת החיסיון ממאות ואלפי מסמכים בארכיונים השונים בארץ ובעולם, דבר שאפשר להיסטוריונים גישה לחומר חדש, והופעתו של דור 'היסטוריונים חדשים', צעירים יחסית, שאינם מהססים לעסוק מחדש באופן ביקורתי במכלול הנרטיב שנכתב על אותה מלחמה, בעוד ההיסטוריונים שהוא מכנה 'ישנים' נזהרו מלעשות כן, משום שלדבריו 'חשו שהם מחויבים לסיפור הגבורה המפואר של לידתו מחדש של העם היהודי'.¹

מבין הפרסומים המובילים של בני דור זה ניתן לציין את מחקריהם של מוריס, אילן פפה ואבי שליים.² עם הופעת מחקרים אלה פרץ פולמוס סוער על תוכנם ועל ממצאיהם, והוא הניב מספר חיבורים, כגון מחקרים של אניטה שפירא, יחיעם ויין, אבי בראלי, פנהס גנוסר ומרדכי בר-און.³

- 1 ב' מוריס, תיקון טעות: יהודים וערבים בארץ ישראל 1936-1956, תל-אביב תש"ס, עמ' 27.
- 2 B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947-1949*, Cambridge 1987; idem, *1948 and After: Israel and the Palestinians*, Oxford 1990; I. Pappé, *The Making of the Arab Israeli Conflict, 1947-1951*, London 1992; A. Shlaim, *Collusion across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988; idem & E. Rogan (eds.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, Cambridge 2001
- 3 ראו לדוגמה: א' בראל ופ' גנוסר (עורכים), הציונות פולמוס בן זמננו: גישות מחקריות ואידיאולוגיות, באר-שבע תשנ"ז; י' ויין (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים תשנ"ח; א' שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב תשנ"ה.

במרוצת הזמן נוצרו שני זרמים: הזרם האחד נודע בכינוי ה'היסטוריה החדשה', ומוריס רואה בו 'אחד מסימני ההתבגרות של ישראל',⁴ ואילו הזרם האחר נודע בכינוי ה'היסטוריה הישנה' או ה'היסטוריה הרשמית', שרואה ב'היסטוריה החדשה' סימפטום של חולשה והתפוררות. הוויכוח בין שני הזרמים התמקד כאמור במה שהתרחש בארץ במלחמת 1948 ואחריה.⁵ שליים מציין שהוויכוח הזה בארץ דומה לוויכוח שהיה בין ההיסטוריונים האמריקנים על המלחמה הקרה ומלחמת וייטנאם, אולם בארצות-הברית נוצר במרוצת השנים זרם נוסף, שמכונה פוסט-ריוויזיוניזם, ושאינו עוסק בהטלת האשמה על צד זה או אחר, אלא מנסה להבין את הדינמיקה של הסכסוך. שליים מביע צער שבארץ עוד לא הגענו לשלב הזה של סינתזה, ושהמאבקים בין שני הזרמים, שמושפעים מהלך הרוח הפוליטי, עדיין נמשכים.⁶

מעניין שהקרב על צפת נותר במידה רבה מחוץ למעגל הדיון, זאת על אף היות העיר מרכז נפה גדולה ומרכז המנהלי הכלכלי והתרבותי של תושבי הגליל העליון המזרחי ועמק החולה, ואף שלקרב עליה היו השלכות מידיות על כל היישוב הערבי בנפה ובגליל בכלל.

רוב המידע שפורסם על אודות הקרב שייך בעיקרו של דבר לגרטיב זוכה לכינוי הנרטיב הישראלי הצינוני. לפי נרטיב זה הקרב על צפת היה אחד הקרבות המהוללים במלחמת 1948, קרב שמיעוט יהודי מנותק ומבודד ניצח בו ניצחון מוחץ את הרוב הערבי שעלה עליו עשרות מונים בכוח אדם בנשק ובתחמושת, ואשר עמד להסתער עליו להשמידו ולהכחידו מן העולם.⁷

במסגרת אותו נרטיב מתוארים ערביי צפת כלוחמים,⁸ חצופים ותוקפנים,⁹ עזי נפש, קנאים שונאי ציון ומסורים לעמם ובלתי מתפשרים, וכמי שהטילו את תתם וזרו אימה על כל סביבתם, והיו לנושאי הדגל הלאומי; אפילו קולותיהם מתוארים כמאיימים.¹⁰ הם מוצגים כמי שהיו פעילים כל השנים בתנועה הלאומית הקיצונית שלחמה ביהודים.¹¹ עוד נאמר שצפת הייתה סמל לערביי כל הארץ ומרכז הסתה לכל ערביי הגליל,¹² מבלי להגדיר סמל של מה, ומדוע הפכה להיות סמל.

ובאשר לגורל ערביי העיר בתום הקרב מספרים אותם מקורות שערביי צפת נסו מעירם מנוסת בהלה ופחד ללא כל סיבה סבירה והגיונית. הם אף מביעים פליאה ותדהמה מעויבת הערבים את

4 מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 41.

5 ראו לדוגמה: A. Shlaim, 'The Debate about 1948', *IJMES*, 27 (August 1995), pp. 287-303; ראו גם: מוריס (שם), עמ' 25-41.

6 שליים (שם), עמ' 302.

7 א"ו הלר, הקרב על צפת: אגדה ומציאות, צפת בשנת הכ"ה למדינת ישראל, [חמ"ד, חש"ד], עמ' 5; מ' מייברג, בצל המצודה: עמידתה של צפת בתש"ח, תל-אביב 1997, עמ' 348-350; "סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק שני: ממאבק למלחמה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 1580.

8 ג' לורד, קורות מלחמת העצמאות, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 126.

9 ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, ב, תל-אביב תשט"ז, עמ' 927.

10 י' המאירי, צפת בצבת: צפת במצור ובקרב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 182. סא"ל לוריא, הקרב על צפת, א"צ, תיק 212/922/75, עמ' 2.

11 א' פלד, זיכרונות צפת, א"צ, תיק 214/922/75, הקרב על צפת, עמ' 2 (באתר קיים תיק זכרונות נוסף שמספרו 222/80, אבל חסרים בו עשרים העמודים הראשונים. במאמר ייעשה שימוש בשני המקורות).

12 מ' קלמן, "הואב" "פנחס" מערכת "תולדות ההגנה", רשמה אילה דן 23/3/1966, את"ה, תיק 13/65, עמ' 22; פלד (שם).

עירם, במיוחד מפני ששום גורם לא רדף אחריהם ולא הכריח אותם לעזוב את בתיהם המבוזרים.¹³ בתיאורים אלה בא לידי ביטוי הנרטיב הרשמי והצפתי המקומי על תולדות הקרב על צפת בשנת 1948. במאמר זה אני דן בשאלות העיקריות הקשורות לאותו קרב, ומעיין מחדש במכלול ההסברים והתשובות שנתנו רבים מאלה שחקרו אותו. השאלות הן: כיצד נערכו הצד היהודי והצד הערבי לקרב? מה היה תפקידם של התושבים המקומיים בהגנה על עירם? איזה תפקידו מילא צבא ההצלה ואיזה תפקיד מילאו כוחות ההגנה והפלמ"ח? מה היו יחסי הכוחות בין היהודים לערבים בעיר, האומנם היה זה קרב מעטים מול רבים, מלחמת דוד בגליית? האם היה הרובע היהודי במצור, ומה היה מצב הרבעים הערבים באותה עת? מה הייתה עמדתם של הבריטים? ולבסוף, האם נסו ערביי צפת מבתיהם, כפי שנטען, או גורשו במתכוון?

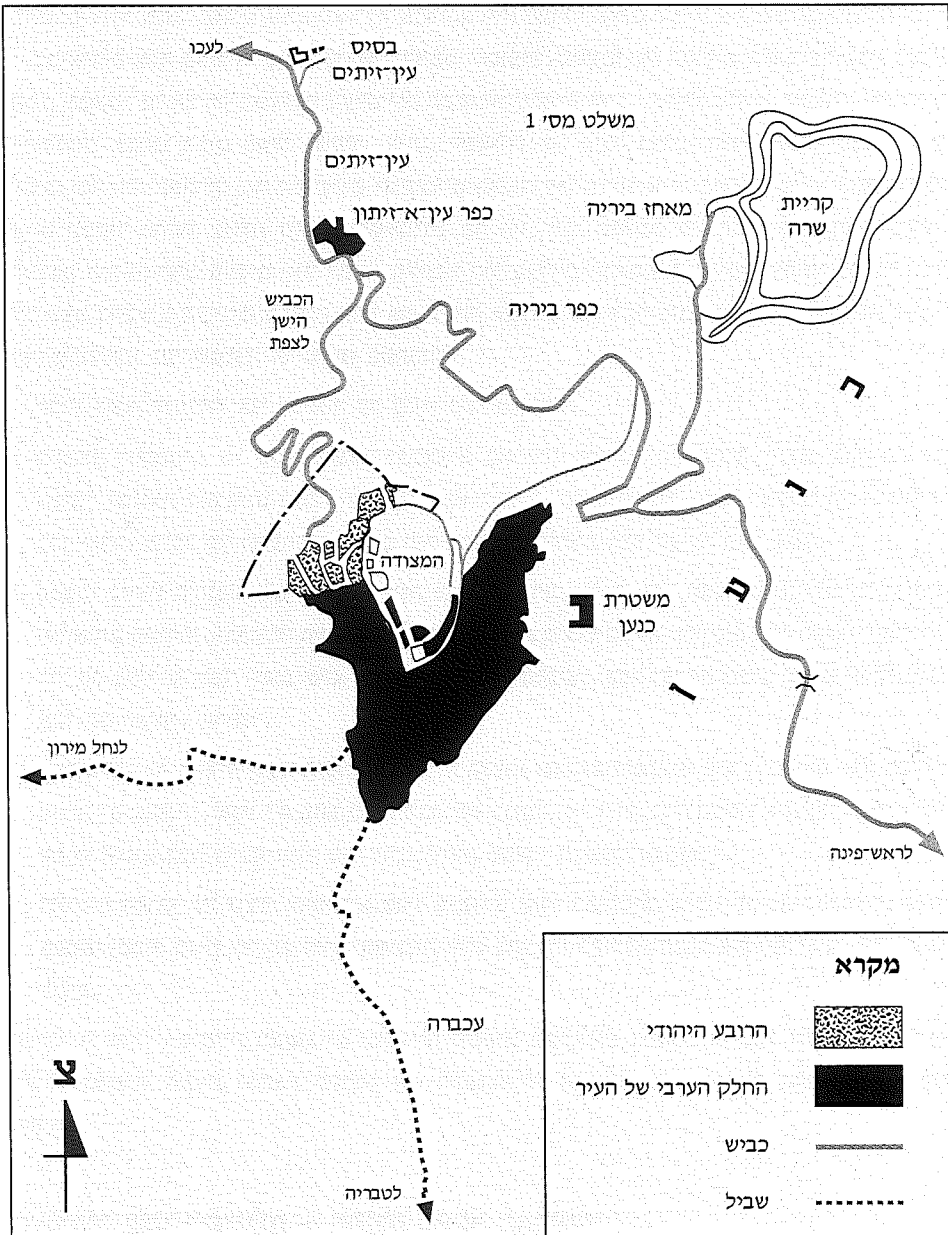
בדיון בשאלות הללו אני מסתמך על מגוון סוגי מקורות:

- א. תעודות ומסמכים של צבא ההצלה הנמצאים בארכיון המדינה בירושלים, ובהם תכתובת בין מפקדי הכוחות הערביים בצפת למפקדי צבא ההצלה. חשיבותו של חומר ראשוני רב ומגוון זה בכך שהוא מלמד על התפתחות הקרב ועל מהלך האירועים בצד הערבי בזמן אמת.
  - ב. מסמכי כוחות ה'הגנה' והפלמ"ח ועדויות מפקדי הקרב, אלעד פלד ומשה קלמן. למרות הניסיון של אותם מקורות, ובמיוחד העדויות, להציג תיאורים מוגזמים ולא מדויקים בכל הקשור לערבים, הרי הם מכילים חומר חשוב שלא זכה לתשומת לב מספקת, ככל הנראה משום שאינו עולה בקנה אחד עם הנרטיב הרשמי.
  - ג. ספרים שחיברו אחדים מבני הקהילה היהודית בצפת, שחלקם השתתפו בקרב. ספרים אלה מכילים מידע רב ומעניין, אבל יש בהם מידה רבה של הגזמה ואי דיוק בכל הקשור לערביי העיר, ובוהם הם מרחיקים לכת הרבה יותר מעדויות ודוחות מפקדי ה'הגנה' והפלמ"ח.
  - ד. הארכיון הפרטי של צובחי אלח'דרא שהיה ממנהיגי העיר הבולטים. ארכיון זה מצוי בבית המשפחה בעמאן ומכיל מגוון של תעודות ראשוניות שיש בהן כדי לתרום להבנה מעמיקה יותר בכל הנוגע לקרב.
- המקורות הללו ומקורות ראשוניים ומשניים נוספים מעומתים במאמר זה בכל השאלות שהועלו לעיל, במטרה לנסות ולהבין לעומק את התפתחויות העימות מאז החלטת החלוקה ועד תום הקרב.

היערכות שתי הקהילות – תחילת מעשי האלימות

ב-29 בנובמבר 1947 החליטה העצרת הכללית של האומות המאוחדות על חלוקת הארץ לשתי מדינות, ערבית ויהודית. ההחלטה עוררה את זעמם של מרבית הערבים, והם דחו אותה בתוקף; ואילו היהודים קיבלו אותה בשמחה ובסיפוק – לראשונה ניתנה הכרה בין-לאומית לזכות העם היהודי

13 הלר (לעיל, הערה 7), עמ' 5; מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 343; המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 182-183.

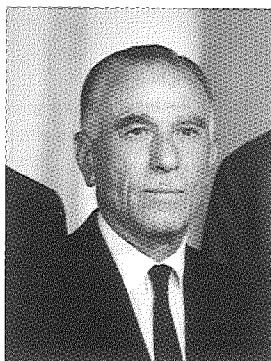
מפת צפת וסביבתה, 1948

למדינה יהודית. מנהיגי התנועה הלאומית בצפת, כמו בשאר ערי הארץ, הכריזה על שביתה כללית, בערכו הפגנות, ומכל עבר נשמעו גינויים, במיוחד משום שהעיר בעלת הרוב הערבי (84 אחוז) נכללה בתחום המדינה היהודית.¹⁴

14 ביאן אלחות, אלקיאדאת ואלמאססאת א-סיאסיה פי פלסטין 1917-1948, עכו 1984, עמ' 577.

ביזמתה של ה'הגנה' היו יהודי העיר ערוכים ומוכנים מבעוד מועד לרגע הקריטי. בשנים 1944-1946 ביצעה ה'הגנה' את כל ההכנות הדרושות, כולל עבודות ביצור, התחמשות ואימונים, ואפילו ערכה באוקטובר 1947 תרגיל רחב היקף שכונה 'המלחמה שלפני המלחמה'.¹⁵ לעומת זאת ההתארגנות בצד הערבי הייתה מאוחרת מדי – היא החלה רק בשנת 1946, כאשר נוסד בעיר סניף של ארגון 'א-נג'אדה'. ארגון זה שם לו למטרה להקנות לצעירים הכשרה צבאית על ידי אימונים צבאיים במסווה של פעילות ספורטיבית. הארגון פעל בצפת כשנתיים, אבל נכשל לחלוטין במימוש מטרותיו, בשל התנגדות השלטונות ובשל הסכסוכים הפנימיים בתנועה הלאומית הפלסטינית.¹⁶

לאחר החלטת החלוקה יזם הוועד הערבי העליון את הקמתן של ועדות לאומיות בכל מרכזי המחוזות והנפות.¹⁷ הוא הכתיב את נוהלי הקמת הוועדות, וקבע שמספר חבריהן יהיה לפי גודל היישוב וינוע בין המישה לעשרים חברים. הוועד אף דרש להגיש לאישורו מראש את רשימת המועמדים לכל ועדה.

זכי קדורה, ראש עיריית צפת, 1948-1934

כמו כן נקבע שחברי הוועד הערבי העליון בכל עיר יהיו חברים בוועדה הלאומית המקומית, ושמינוי המזכיר יהיה כפוף לאישורו, וכן שהוצאות הוועדה הלאומית ימומנו על ידי הוועד הערבי העליון. הוועד הערבי העליון קבע שהוועדה הלאומית המקומית תשמש מעין סניף אזורי של הוועד העליון, והטיל עליה מספר תפקידים: פיקוח על כל העניינים הקשורים לניהול העיר, שמירת הביטחון הפנימי, טיפול בענייני החברה והכלכלה ובהספקת הצרכים החיוניים והסדרת שיתוף הפעולה בין כל המוסדות והגופים העוסקים בנושא הלאומי.¹⁸

בעקבות כל ההכנות הוקמה בצפת ועדה לאומית מורחבת, אשר כללה שלושים חברים.¹⁹ מהרשימה עולה שהחבריה ייצגו את כל המגזרים בעיר: נכבדים, עלמא, סוחרים בעלי קרקעות, בעלי משרות ותפקידים חשובים, נציגי משפחות, פעילים באגודות שונות ופעילים במרד הערבי לשעבר. אולם מספר חברי הוועדה חרג מהתקנון של הוועד הערבי העליון, אשר הגביל אותו כאמור לעשרים. הצפתים נדרשו לצמצם את ההרכב ובשל כך פרץ ביניהם סכסוך פנימי. הסכסוך נמשך עד 10 באפריל 1948, ואז התערב בו אדיב שישכלי, מפקד הגדוד השני של צבא ההצלה; יחד עם אכרם חורני שהיה מבכירי אותו גדוד כינס את הנציגים, ובלחצם של השניים נבחרה ועדה לאומית חדשה, שכללה אחד-עשר חברים בלבד.²⁰

15 על ההכנות של ה'הגנה' ושל יהודי העיר במהלך אותה תקופה ראו בהרחבה: מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 50-117. ראו גם: ש' בן-פזי, 'צפת היהודית בשנים 1947-1948: קהילה במלחמה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000, עמ' 22-26.

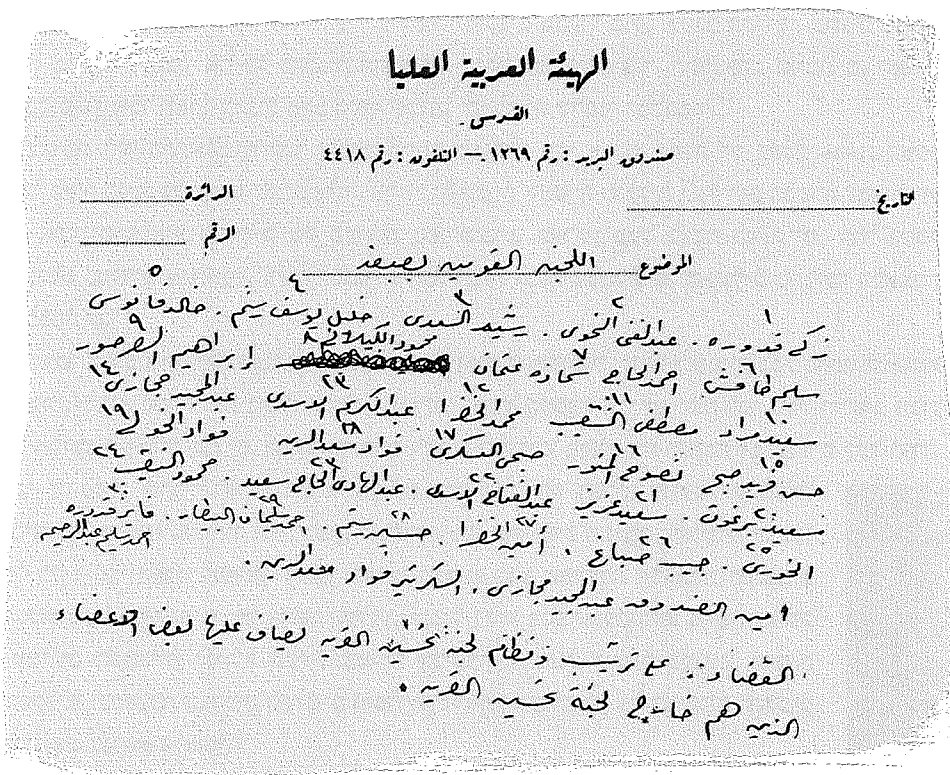
16 על ייסוד ארגון א-נג'אדה בצפת ועל פעילותו ראו: מ' עבאסי, 'צפת בתקופת המנדט: היבטים חברתיים ופוליטיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1999, עמ' 313-319.

17 אלחות (לעיל, הערה 14), עמ' 599.

18 ראו תקנון הקמת הוועדות הלאומיות, 14 בדצמבר 1947, אמ"י, תיק פ/3847/412.

19 הוועדה הלאומית בצפת (ללא תאריך), אמ"י, תיק פ/1481/346.

20 עבד א-רחמן אלח'דרא, סקוט צפד, דפי זכרונות, דמשק 1 בספטמבר 1948, מסמכי צבחי אלח'דרא, תעודה 500, עמ' 1-6 (המסמכים שמורים בבית משפחת ח'דרא בעמאן); יסאר אלעסכרי, קצת מדינת צפד, [המ"ד, חש"ד], עמ' 120, מסמכי צבחי אלח'דרא, תעודה 502. חברי הוועדה השנייה היו: ראש העיר זכי קדורה, עורך הדין עארף

הרכב הוועדה הלאומית הערבית הראשונה

השוואה בין הוועדה הראשונה לשנייה מראה בבירור שהנכבדים מקרב העלמאא, הסוחרים, הפקידות הגבוהה ובעלי הקרקעות דחקו הצדה את ההנהגה הצעירה שצמחה והתחזקה בעיקר בעשור השלישי של המנדט, ואשר כללה פעילים ועסקנים במפלגות, בתנועות הנוער ובאגודות השונות. לאחר הקמת הוועדה הלאומית השנייה הצליחו ערביי צפת לארגן כוח של 444 מתנדבים מקומיים שקיבל את השם 'חאמית צפד', כוחות המגן של צפת; הם כללו חמש פלוגות (סראיא).²¹ לכאורה היה מספר המגויסים גדול ומרשים, אבל מבדיקת רשימות נושאי הנשק, שבה מצוין גם מספר כלי הנשק של כל מתנדב, עולה כי רק 218 מהם קיבלו נשק, ורק אלה יכלו להשתתף בפעילות הצבאית.²² משהשלימו ערביי צפת את התארגנותם החל שלב של ציפייה ומתיחות בעיר, שהיה מלווה בהתנגשויות ובהתקפות הדדיות.

הג'אוי, עורך הדין עבד אל-ג'ני א-נחוי, שיח' סלימאן סעד א-דין עאלם, הסוחר עבד אלקאדר אלאסדי, הסוחר מוסטפא א-נקיב, בעל הקרקעות וחבר מועצת העיר לשעבר עבד אלקאדר חוסיין עבד א-רחים, בעל הקרקעות סעיד מוראד, הסוחר אחמד אלקברא, בעל הקרקעות אמין אלח'דרא והסוחר עבד אלהאדי קאמלה.

21 הפלוגה הראשונה, בפיקודו של עבדאללה א-שאער, כללה 84 מתנדבים; השנייה, בפיקודו של מחמד עות'מאן אלכרדי, כללה 108 מתנדבים; השלישית, בפיקודו של עארף ג'נים, כללה 84 מתנדבים; הרביעית, בפיקודו של פאיז קדורה, כללה 84 מתנדבים; והחמישית, בפיקודו של מחמוד כילאני, כללה 84 מתנדבים - בסך הכול 444 מתנדבים. ראו: רשימות שמיות מפורטות של המתנדבים, אפריל 1948, אמ"י, תיק 401/3480.

22 רשימות האנשים שקיבלו רובים, 25 באפריל 1948, אמ"י, תיק 401/34766, עמ' 1-6.

חשוב לציין כי גם לאחר החלטת החלוקה לא נוצר נתק מוחלט בין היהודים לערבים בעיר. מערכות המים החשמל הבריאות והדואר חייבו טיפול משותף, ובשוק הסיטונאי נמשכה הפעילות המסחרית. קשר זה נמשך עד התקרית הראשונה בין הצדדים, ב־13 בדצמבר 1947 - באותו יום נהרג מנחם מזרחי, שנשלח מטעם ה'הגנה' לסיור בשוק בחלק הערבי. בעבור היהודים היה המעשה פתיחת מלחמה, ובתגובת הירי שלהם נהרגו שלושה ערבים.²³ מעתה ואילך נפסק הקשר, והעירייה חדלה מלתפקד. בעקבות התקרית בשוק פרצו מספר תקריות ירי. התמורה שבהן הייתה ההתקפה על הרובע היהודי והירי על עמדותיו לאורך קו התפר ב־2 בינואר 1948, אולם התוקפים נהדפו.²⁴ תקריות אלה ואחרות הבהירו שאין ביכולת הכוחות המקומיים של היהודים ושל הערבים להכריע את הקרב, ושרק כוחות חיצוניים מסוגלים לעשות זאת, דבר שהוכח כנכון בסוף המערכה. לכוחות הערביים המקומיים הצטרפה ב־7 בינואר 1948 קבוצת מתנדבים סורית שמנתה שישים חיילים. על הקבוצה פקד קצין בשם איחסאן קאם אולמאן. בשל כישוריו הצבאיים הסכימו מפקדי

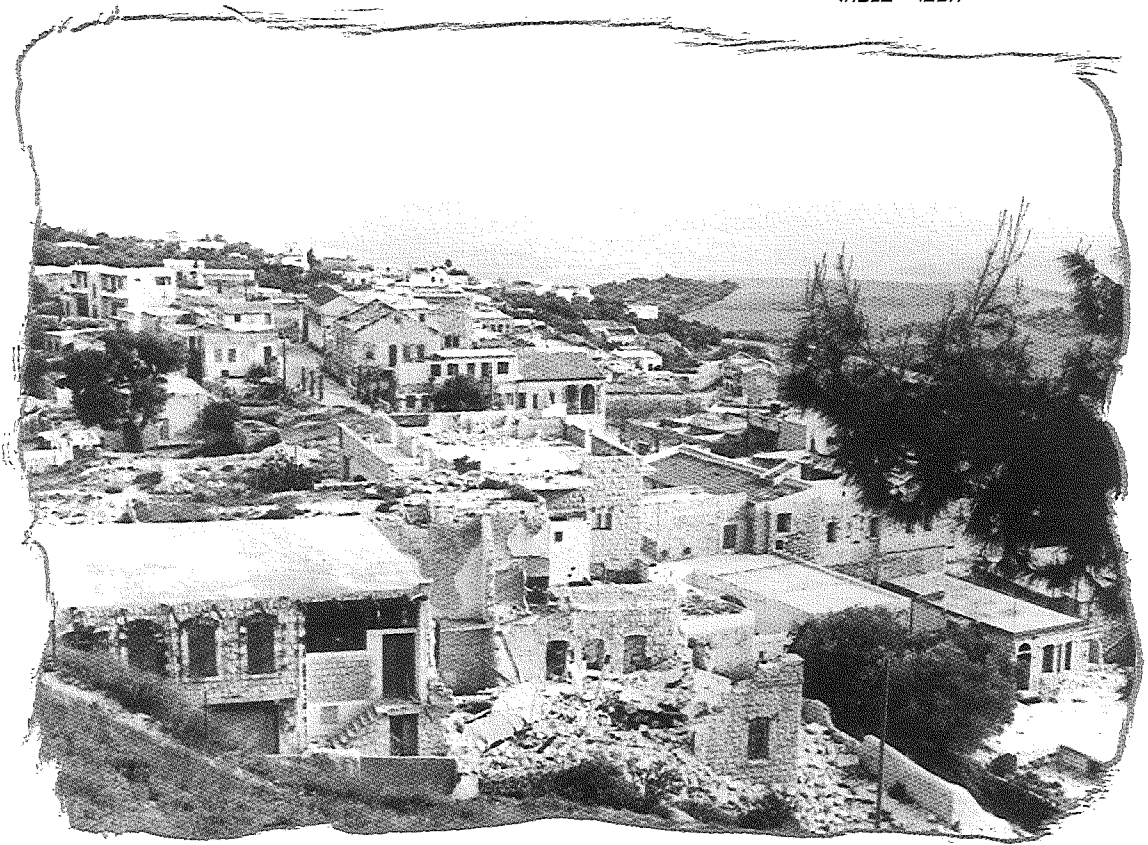

הכניסה הצפונית לרובע היהודי האשכנזי

23 פלד (לעיל, הערה 11), עמ' 10; מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 122; המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 16.

24 מייברג (שם), עמ' 125-127.

הפלוגות המקומיות להעביר את הפיקוד על כל הכוחות לאולמאז וסרו למרותו, ומאז הוא נודע בכינוי מפקד כוחות המגן של צפת. איך המקורות מעידים למי היה אולמאז כפוף, אבל בשל שיתוף הפעולה הנדוק שלו עם הוועדה הלאומית של העיר יש להניח שהוא היה כפוף לוועד הערבי העליון ולמופתיו. אולמאז וכוחותיו יחד עם המתנדבים ניהלו את מערכת ההתשה מתוך העמדות והביצורים, אולם כל ניסיונותיהם לפרוץ לתוך הרובע היהודי נכשלו. ולמרות זאת מציינים ערביי צפת לשבח את פעולותיו ואומץ לבו, ולדעתם הקרב התנהל לטובתם כל עוד הוא פקד על הכוחות.²⁵ במקביל להתנגשויות בתוך העיר צפת החליטו מפקדי הפלמ"ח לפתוח בפעילות נוספת באזור הכפרי בנפה.

פעילות הפלמ"ח כנגד הכפרים הערבים בנפה

החל מסוף 1947 הגביר הפלמ"ח את פעילותו באזור צפת. כוחות הפלמ"ח מהגדוד השלישי שהתמקמו במאחזיהם בהר כנען, בביריה, בעין-זיתים ובעמק החולה, היו למעשה הכוח היהודי העיקרי שפעל בזירת הקרבות בצפת ובסביבתה מאז נובמבר 1947 ועד כיבוש צפת, ב־10 במאי 1948. באותה

רחוב המלך פייצל, רחובה הראשי של צפת, 1948 – היום רחוב ירושלים

תקופה ביצע הפלמ"ח מספר פשיטות והתקפות על כפרים ערביים, והדבר פגע פגיעה קשה במורל האוכלוסייה הערבית והכריח אותה לרתק את כוחותיה הדלים להגנה.

ב־18 בדצמבר 1947 הותקף הכפר ח'צאץ, שבצפון עמק החולה, לאחר שערבים תקפו יהודי והרגו אותו בקרבת המקום. אף שלא הוכח כל קשר בין ערביי ח'צאץ למעשה, וחרף התנגדותו של נתום הורוביץ, איש כפר גלעד, החליטה מפקדת הגדוד השלישי לבצע פעולת תגמול נגד הכפר, שהיה בקשרים טובים עם היישובים היהודיים הסמוכים. משה קלמן, שהיה אז סגן מפקד הגדוד השלישי, והממונים עליו ראו ברצח מעשה מלחמה והחליטו להגיב מיד.²⁶ בפשיטה על הכפר נהרגו עשרה מתושביו, רובם בני משפחה אחת, ומספר בתים פוצצו ונהרסו. עזרא דנין, מראשי האגף הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ראה בחומרה את הפעולה הזאת, ולדבריו היא גרמה שלא לצורך להגברת האיבה והמתחות באזור החולה, שבדרך כלל היה שקט.²⁷

אולם הפעולה אשר הכתה את הערבים בתדהמה הייתה המתקפה על כפר סעסע ב־14 בפברואר 1948. כפר זה שכן מצפון להר מירון, בלב האזור הערבי, במרחק 20 ק"מ מצפת. מפקד הפלמ"ח, יגאל אלון, בחר בו כמטרה, והטיל את המשימה על קלמן. לדברי קלמן סעסע נבחר בין השאר בגלל מיקומו בצומת חשוב, ומשום שהיה נקודת מעבר בין ארץ־ישראל ללבנון, ולכן עלולה הייתה הפגיעה בו להפריע לתנועה של הערבים באזור. הפעולה נועדה 'להוציא את היוזמה מידי הערבים ולהכריח אותם לרתק נשק ואנשים לשם שמירה על כפריהם... ולהוכיח לעצמנו וליישוב שניתן לחדור לשטח האויב'.²⁸ קלמן יצא מבסיס הפלמ"ח בהר כנען עם שבעים חיילים. לדבריו הכח היה מחולק לשלוש יחידות – שתי מחלקות לפעולה בסעסע ומחלקת רזרבה שהוטל עליה להתמקם ליד מירון, על מנת לסייע בעת נסיגה. המשימה הייתה 'לפוצץ 20 בתים ולהרוג מספר לוחמים רב ככל האפשר'. בתום הפעולה, שהייתה לדברי קלמן 'כמהפכת סדום ועמורה', התברר כי שלושים וחמישה עד ארבעים מבתי הכפר נהרסו, אחד־עשר תושבים נהרגו ובין שישים לשמונים נוספים נפגעו.²⁹

פשיטה רחבה נוספת ביצע הפלמ"ח ב־12 במרס 1948 על הכפר חוסיניה, שבמרכז עמק החולה. לדברי קלמן המתקפה על הכפר נבעה משתי סיבות: ההפרעה לתנועה היהודית בעמק החולה על ידי כוחות ערביים שהתמקמו בחוסיניה והריגתם של שניים מחבריו תוך כדי פירוק מטען שהניחה לדבריו חוליה מהכפר. הוא ראה בכפר אחראי למעשה והחליט לפעול כנגדו – 'בלבי גמלה ההחלטה לתסל את כפר איחסינה [הכוונה לחוסיניה]'.³⁰ בפעולה משותפת של מחלקת חולתא ושל חלק מהכוחות שהיו באיילת־השחר פרצו הכוחות לתוך הכפר, הניחו חומר נפץ ופוצצו את בתיו. קלמן סיפר כי

26 א' מילשטיין, תולדות מלחמת העצמאות, ב: החדש הראשון, תל־אביב תשמ"ט, עמ' 114-118.

27 Fortnightly Report, 6 January 1948, PRO, CO/557/2280; העיתון פלסטין, 20 בדצמבר 1947; ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1948, תל־אביב תשנ"א, עמ' 55-56.

28 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 5.

29 עמ' 4-8, יש לציין שבזיכרונותיו של קלמן מצוין במפורש שהיציאה לפעולה הייתה מבסיס הפלמ"ח בכנען. בעוד שאחרים מהמקורות כגון ספר תולדות מלחמת הקוממיות שמוזכר בהערה זו מביא מפה שלפיה מקום היציאה היה בסיס עין זיתים; סלוצקי (לעיל, הערה 7), עמ' 1417-1418; Fortnightly Report, 21 February 1948, PRO, CO/537/3853; עמ' 95-97.

30 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 10.

למחרת בבוקר השכים קום ועלה על הגדר של קיבוץ איילת-השחר, השקיף לעבר הכפר וראה שכולו נהרס להוציא בית אחד. הפעולה גרמה לדבריו לעשרות הרוגים מבני הכפר ולארבעה הרוגים מכוחותיו.³¹ חוסיניה היה הכפר הראשון באזור צפת שנהרס והתרוקן מתושביו הערבים. הצלחת פעולות ח'צאץ, סעסע וחוסיניה המחישה יותר מכול את עליונות הכוחות היהודיים ואת חולשת הכוחות הערביים, אשר לא נקטו כל יזמה כבר בשלב הזה של המערכה. הם עמדו חסרי אונים מול יכולת הפלמ"ח לפעול בכל זמן ובכל שטח שרצה. בתוך העיר צפת נמשכה ההתכתשות בין שני הצדדים וכל אחד המשיך להתבצר בחלקו. אך גם עתה נכשלו כל ניסיונות הפשיטה והפריצה של כוחות המגן הערביים.

שאלת המצור

על פי הדעה הרווחת והרושם המתקבל מרוב המקורות הישראליים היו תושבי הרובע היהודי נתונים במצור, ואילו תושבי הרבעים הערביים נהנו מחופש תנועה. הרב אברהם ז' הלר תיאר את מצב הרובע היהודי באמרו 'קומץ יהודים מנותק ומבודד'.³² יחזקאל המאירי, שכבר מכותרת ספרו, 'צפת בצבת', ניתן להבין שהרובע היהודי היה במצור, ציין: 'השכונה היהודית מוקפת מכל עבריה בחומה עוינת משחרת לטרף והשכונה נתונה בסכנת ניתוק בכל עת'.³³ מאיר מייברג, שהיה מפקד ה'הגנה' בצפת, נתן לספרו הראשון על צפת במלחמה כותרת דומה, 'צפת ממצור לשחרור', וציין שהרובע היהודי היה נתון במצור כמעט מוחלט.³⁴ עוד נטען כי הערבים מצאו שהדרך הנוחה להכריע את צפת היהודית היא מצור, באמצעות השליטה בדרכים, וכך הם שלטו בהספקה ובמזון שהלך והצטמצם.³⁵

מלימוד החומר מתברר שיש הגזמה בתיאורים הללו, ושלמעשה שני חלקי העיר סבלו מקשיי מעבר בחודשים הראשונים למאבק - קשיים ולא ניתוק מוחלט. ואילו לקראת השלב הסופי והמכריע של הקרב, מה־1 עד ה־10 במאי, היו הערבים במצור משלושה כיוונים, ויכלו לנוע רק בכיוון מערב. הספקת המזון לעיר נמשכה, אם כי ברובע היהודי הורגש מחסור בפרות ובירקות, בבשר ובמוצרי חלב, מוצרים שבחלקם נקנו בעבר מהכפריים הערבים, ומכאן נבע המחסור בהם. לעומת זאת היה די קמח, והתושבים נתנו קמח לכוחות הפלמ"ח שהיו מסביב לעיר.³⁶ אשר לתנועה, אמנם הערבים שלטו בכביש הכניסה הראשי של העיר, שעבר בשכונה הערבית חארת אלאכראד, דבר שאילץ את היהודים להשתמש ברכבים משוריינים ולנוע בשיירות, ומלבד זאת ביצעו הערבים מספר התקפות על אוטובוסים שנעו בכביש צפת-ראש־פינה, ואשר שימש את

31 שם, עמ' 9-11; א' אורן, 'המערכות על הגליל במלחמת העצמאות', ש' אבשלום, א' סופר וס' קליאוס (עורכים), ארצות הגליל, ב, חיפה 1983, עמ' 824.

32 הלר (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

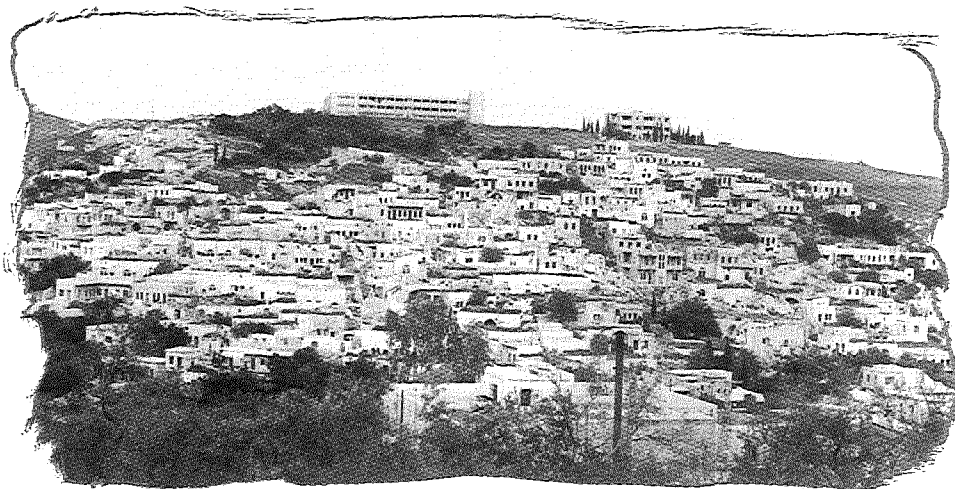
33 המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 15.

34 מ' מייברג, צפת ממצור לשחרור, הוצאת שירות התרבות של צה"ל, [תמ"ד, חש"ד], עמ' 18-20.

35 לוריא (לעיל, הערה 10), עמ' 3.

36 בן־פזי (לעיל, הערה 15), עמ' 43.

היהודים, וגרמו לאבדות בקרבם.³⁷ אבל במקביל ירו היהודים פצעו והרגו מספר נוסעים ערבים בכביש עכו-צפת, ששימש את התחבורה הערבית, ושיבשו את התנועה בו, וזאת משלוש עמדות: מעמדתם שבבסיס עין־זיתים, מעמדתם המכונה 'משלט מספר אחד', שהייתה סמוכה לאותו בסיס,³⁸

רובע הארת
אלאכראד לפני
הריסתו; בראש
ההר (משמאל)
משטרת כנען

ומעמדתם שבצפון הרובע היהודי, שחלשה על אותו כביש ממול לכפר עין־א־זיתון. אלעד פלד, מפקד הפלמ"ח בעיר, אישר זאת וציין כי כאשר נפסקה התחבורה מן הרובע היהודי ואליו, היא הופסקה גם ברבעים הערביים, שהיו מוקפים מצפון בשלוש נקודות יהודיות: הר כנען, ביריה ועין־זיתים (ראו מפת צפת והסביבה). נוסף על כך יכלו כוחות הפלמ"ח לחסום לעתים את כביש עכו-צפת. לדוגמה קלמן ציין כי בשוכם לבסיסם בעין־זיתים לאחר הפשיטה על כפר סעסע חסמו החיילים בעין־זיתים את כביש עכו-צפת בסלעים והניחו מוקשים.³⁹ בשל קשיי התנועה נאלצו רבים מתושביה הערבים של צפת כבר מתחילת ההתנגשויות ללכת ברגל או לנוע על גבי בהמות בשבילים הרריים לאורך נחל עמוד עד כפר מירון, ורק משם יכלו להמשיך במכוניות. שבילים אלה היו הנתיב היחיד אשר שימש את הערבים בעת יציאתם ההמונית לאחר תבוסתם.⁴⁰

קשיי התנועה היו אפוא מנת חלקם של תושבי שני חלקי העיר. אולם עם כיבוש הכפרים עין־א־זיתון וביריה ב־1 במאי, ועם ההשתלטות על הכפרים הערבים ממזרח ומדרום לעיר במבצע מטאטא בשלישי וברביעי במאי, התחבר הרובע היהודי לעורפו הצפוני ועם בסיסי הפלמ"ח בעמק החולה, דבר שאפשר הכנסת תגבורת ואספקה ללא כל הפרעה. ואילו הערבים נותרו במצור חמור מזה של שכניהם היהודים, ולמעט הנתיב שעבר דרך נחל עמוד לא היה להם קשר עם העולם התיצון.⁴¹

37 לדוגמה בפיצוץ מוקש נפגע אוטובוס יהודי, שמונה מנוסעיו נהרגו וחמישה־עשר נפצעו.

38 מייברג (לעיל, הערה 34), עמ' 20; פלד (לעיל, הערה 11), עמ' 18-21.

39 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 9.

40 אלעסכרי (לעיל, הערה 20), עמ' 136-137.

41 פלד, עדות על הקרב בצפת, את"ה, תיק 80/222, עמ' 24-25 (בעדות חסרים עשרים העמודים הראשונים וזוהי עדות שונה מזו הנזכרת בהערה 11); מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 190-193; אלעסכרי (שם), עמ' 137.

עמדת הבריטים

בתקופה שבין החלטת החלוקה לבין התפנותם מצפת, ב־16 באפריל, נהגו הבריטים בוהירות מרבית. מטרתו העיקרית של מפקד הגזרה קולונל גורדון ווטסון הייתה לצאת מהעיר בשלום ולא לסכן את חיי חייליו. הוא ניסה להפגין כלפי חוץ ידידות לשני הצדדים ושמר אתם על קשר שוטף דרך קציני הקשר שקיימו פגישות באופן שוטף.

למרות זאת האשימו הערבים את הבריטים בנטייה ליהודים; הם קבלו שהבריטים מנעו מהם לפעול בשלב מוקדם כנגד שני המאחזים היהודיים בעין־זיתים ובביריה, ובוה למעשה הכשילו את התכנית הערבית לכבוש אותם ולחבר את צפת הערבית לעורפה הכפרי בצפון כביש עכו-צפת. שישכלי, מפקד צבא ההצלה בצפון, ביקש יותר מפעם לתקוף את עין־זיתים וביריה, אולם מפקד הגזרה הבריטי דחה את בקשתו. גם בישיבה שערך שישכלי עם ווטסון ועם מפקדים בריטים בגזרה הצפונית ב־11 באפריל 1948 דחו הבריטים את בקשתו לתקוף וגרסו שרק כאשר ייסוגו יוכל לעשות כן.⁴² אנשי ה'הגנה' מצדם האשימו את הבריטים בהפעלת לחצים על יהודי העיר באמצעות ועד הקהילה. לדברי מייברג, בפגישות עם נציגי הקהילה ב־12 וב־14 באפריל הציעו קצינים בריטים ליהודים לפנות מספר עמדות החולשות על הרובע הערבי, ואף הציעו שכוחות ה'הגנה' יעזבו את עין־זיתים וביריה תמורת התחייבות ערבית לשלום. המפקד הבריטי פנה אל ועד הקהילה בהצעה: 'אם רצונכם אני אתוון בין היהודים והערבים שכאן. נביא לכם צ'רטר ערבי שיבטיח את זכויותכם האנושיות והאזרחיות ואנו נערוב לו'.⁴³ בן־פזי גרס שההצעות הבריטיות היו בעיקרן הצעות ערביות שווטסון העבירן תמורת הבטחה של מפקד צבא ההצלה ומועצת העירייה להגן על חייהם ועל רכושם של יהודי העיר.⁴⁴ אנשי ה'הגנה' דחו בתוקף את ההצעות הבריטיות הללו, ואף האשימו את הבריטים בניהול מלחמת עצבים כנגדם באמצעותן. הבריטים טענו שהקרב נגד הערבים אבוד, וכי מוטב ליהודים שלא יילחמו, ושם כבר החליטו להילחם מוטב שיפנו את הילדים, הנשים והזקנים. ה'הגנה' האשימה את הבריטים ברצון לרכך את היהודים ולעורר פחד בקרבם על מנת להגביר את התלות היהודית בהם ו'להכשירם לכניעה מרצון'.⁴⁵

נוכת הפצרות הבריטים ובניגוד לרצונם של אנשי ה'הגנה' הסכימו רוב חברי ועד הקהילה בישיבתו בבורק ה־16 באפריל להיענות להצעה הבריטית לפנות את הילדים והנשים, והוחלט שהמפונים יועברו לתל־אביב, לחיפה או לטבריה. חברי ה'הגנה' בוועד הביעו את התנגדותם הנחרצת להצעת הפינוי, ומפקדי הפלמ"ח, שגם הם התנגדו נמרצות לפינוי, התערבו בתקיפות ואסרו על כל

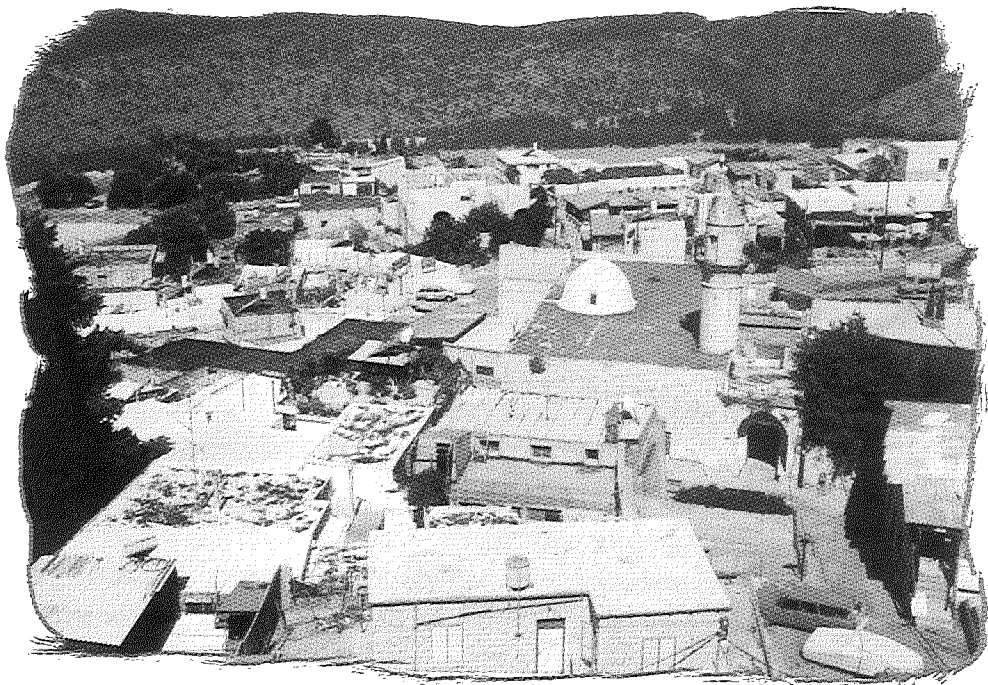
42 אלח'דרא (לעיל, הערה 20), עמ' 3; בן־פזי (לעיל, הערה 15), עמ' 54. על טענות הערבים באשר לסיוע של הבריטים ליהודים ראו גם: אלעסכרי (לעיל, הערה 20), עמ' 125-130.

43 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 232-233; ראו גם: המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 62-64. בן־פזי מציין כי הבריטים ראו בוועד הקהילה את הנציג הרשמי והמוסמך של הקהילה היהודית וקיימו אתו מגעים רצופים בנושאים השונים שעמדו על הפרק. בצוות הקבוע שקיים את המגעים היו מ' פודהורצר, מ' קלינגר, ד' וייל ומייברג, ראו: בן־פזי (לעיל, הערה 15), עמ' 45.

44 בן־פזי (שם), עמ' 55.

45 מייברג (לעיל, הערה 34), עמ' 12-13.

מגע עם הצבא הבריטי. הם חששו שאם יפוננו הנשים והילדים לא יהיה על מי להגן והמנוסה היהודית תחל מיד.⁴⁶ בהקשר אחר ציין פלד שהבריטים ערכו פעולות חיפוש והחרמת הנשק ברובע, והפיצו שמועות על גודל הכוחות הערביים, דבר שפגע במורל התושבים היהודים.⁴⁷

רובע חארת
אלוטאה, 2002 –
היום קריית
האמנים
(צילום: המחבר)

למרות כל זאת העידו שלושת מפקדי ה'הגנה' והפלמ"ח בעיר, מייברג, פלד וקלמן, על יחס אוהד של הבריטים במספר מקרים ובנושאים גורליים בעבורם. מייברג ציין שאנשי היחידה האירית שהשתייכה לכוחות הבריטיים שחננו בעיר, ובמיוחד קפטן למפרט, שהיה קצין הקשר הבריטי עם ה'הגנה', סייעו בחשאי ל'הגנה' ואף שיתפו אתה פעולה.⁴⁸ פלד נתן דוגמה נוספת לסיוע בריטי, ולפיה הצבא הבריטי סייע לעתים לכוחות היהודיים בעין-זיתים, אשר מנו שלושים עד ארבעים לוחמים, להדוף התקפות של הערבים עוד לפני בואו של צבא ההצלה. באחת ההתקפות התערבו הבריטים לטובת היהודים, דבר שגרם לפגיעת אחד מאנשיהם. נוסף על כך דאגו הבריטים לפינוי הפצועים היהודים ולהעברת אספקה, מזון ומים לבסיס הפלמ"ח בהר כנען ולתושבים בצפת.⁴⁹ קלמן ציין שהבריטים סייעו לכוחותיו בדרכם חזרה מפעולת סעסע, הם הסיעו את שני הפצועים לבית

46 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 59; בן-פזי (לעיל, הערה 15), עמ' 57-58.

47 פלד (לעיל, הערה 11), עמ' 8.

48 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 161-163.

49 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 22. פלד ציין באתו עמוד כי היו מספר קצינים בריטים שהצטיינו באנטישמיות והיו

פרו-ערבים. פלד (לעיל, הערה 11), עמ' 19-20.

החולים, ולדבריו הביעו את הערצתם למבצע המזהיר, והוסיפו כי אין להן כל התנגדות שיבצע פעולות נוספות.⁵⁰

נראה אפוא שחוץ מהלחצים לפנות את הנשים והילדים לא נקטו הבריטים יחס שלילי כלפי היהודים. לעומת זאת הצד הערבי לא זכה לכל סיוע צבאי, להפך, במספר מקרים נאלצו כוחות ערביים לסגת לאחר התערבות בריטית, כפי שהעידו מפקדי הפלמ"ח.

מערכת ההתשה

חודש אפריל היה אחד החודשים הקשים שידעה העיר צפת. אמנם תאריך יציאת הבריטים לא היה ידוע, אבל שני הצדדים הרגישו שהוא הולך ומתקרב, וכי מוטב לשפר את העמדות והמאוזנים שעה אחת קודם. ב־4 באפריל התחזקו הקרבות בקווי התפר, שבהם נשקו בתי הערבים לבתי היהודים, ומעתה ואילך התעצמו ההתנגשויות מדי יום ומדי שעה.⁵¹

ב־15 באפריל ערכו מפקדי ה'הגנה' את ההכנות האחרונות לקראת הקרב, והוכרו כי 'תכנית העמידה האחרונה', שהוכנה מבעוד מועד, יוצאת לפועל. התושבים הסמוכים לקו התפר פונו. באותו יום פתחו הכוחות הערביים בהתקפה על בית הספר המקצועי, ששימש אחת העמדות הקדמיות והחשובות של ה'הגנה', עמדה שחלשה על חארת אלאכראד ועל הכניסה לרבעים הערביים. לאחר קרבות קשים פינתה ה'הגנה' את העמדה.⁵² הוועדה הלאומית של ערביי צפת מיהרה לבשר לקאוקג'י על ההתפתחויות ודרשה ממנו לשלוח ללא דיחוי את 'כוחות ההצלה' כדי שישלימו את ההשתלטות על העיר.⁵³

ביום שישי ה־16 באפריל, יום הפינוי של הבריטים, הגיעה המתיחות לשיאה. מייברג הכריז על גיוס כללי וכוננות שיא. בשעה שלוש אחר הצהריים נסוגו הבריטים בעוזבם מאחוריהם עיר חצויה ורוויית שנאה. הבריטים השלימו את פינוי העיר במהירות; תחילה פונתה המשטרה העירונית, ולאחר מכן פונה הבסיס הגדול בהר כנען. מאחר שהבסיסים האלה היו ברבעים הערביים הצליחו הערבים לתפוס אותם מיד לאחר צאת הבריטים. ההשתלטות על שני הבסיסים העניקה לערבים מידה רבה של ביטחון. עם יציאת אחרון החיילים הבריטים פרצה בעיר אש תופת והחלה המערכה על צפת, מערכה שנמשכה עד ה־10 במאי 1948.

הקרב על צפת היה קשה ועקוב מדם ונתפס בשני הצדדים כקרב גורלי. קלמן, מפקד הגדוד השלישי של הפלמ"ח, אשר הכריע בסופו של דבר את הקרב, תיאר את חשיבות המערכה ואת השפעתה על הצד הערבי: 'צפת הייתה מרכז העצבים ומרכז הפעילות של כל האויב בגליל ובמידה מסוימת סמל לערביי הארץ כולה, היה ברור שבמידה ונצליח לכבוש את צפת יתערער כל הבסיס לקיומו הביטחוני

50 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 9.

51 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 220-225; המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 58-61.

52 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 241-242.

53 הוועדה הלאומית בצפת אל שישכלי, 15 באפריל 1948, אמ"י, תיק 3901/413.

של כל הישוב הערבי בגליל והשליטה בשטח הגליל המזרחי כולו תעבור לידינו בקלות יתר'.⁵⁴ תושבי הרובע היהודי ומגניו היו חדורי הכרה שאם ינצחו הערבים ויפרצו לרובע היהודי תיפול עליהם שואה בעבורם המערכה לא הייתה עוד סכסוך שיתלוף כפי שחלפו סכסוכים בעבר.

במקורות העוסקים במערכה תיאורים קודרים רבים שלפיהם אלמלא הושג ניצחון יהודי היו הערבים טובחים בתושבי הרובע. ה'לר, מרכבי העיר הבולטים באותה תקופה, כתב: 'אי יהודי זעיר בלב ים ערבי אשר גליו הזידונים מסתערים עליו בחמת זעם ובשצף קצף להשמידו ולהכחידו מן העולם'.⁵⁵ ישעיהו עשני, שנטל חלק בקרבות בצפת, כתב: 'קרב שחרור צפת דוגמה חדשה למלחמת דוד בגלית במאה העשרים, אם חלילה יפרצו הערבים לרובע היהודי ישחטו כולם'.⁵⁶ ובדומה לכך תיאר מייברג את תחושתם של הלוחמים: 'העמידה הממושכת האפורה בפני לחץ כמעט בלתי פוסק של שבועות וחודשים... מתוך הרגשה ברורה שבכל עת ובכל שעה עלולה לבוא עליך כליה'.⁵⁷

תיאורים קודרים אלה יש בהם מידה רבה של הגזמה; אמנם הקרב היה קשה, אבל כמעט בכל שלביו הייתה ידם של היהודים על העליונה. מפקדי ה'הגנה' והפלמ"ח הכירו היטב את מאון הכוחות ולא חששו מתחזית נוראה כזו. אחת הבעיות שעמדה בפניהם הייתה לשכנע את מנהיגי הרובע ואת ראשי ועד הקהילה שאין מקום לחשש, ושהרובע היהודי אינו 'מצדה' שנייה, ולעולם לא ייפול בידי הערבים. יש להניח שהרגשת הפחד הייתה קשורה לזיכרונות הקשים של יהודי העיר ממאורעות 1929 ומהנחיתות הדמוגרפית של היהודים.

גם בקרב הערבים שררה תחושת פחד נוכח הידיעות על המתרחש באזורים אחרים בארץ, אבל הם סירבו להאמין שבעיר ובאזור בעלי רוב ערבי מכריע יעלה בידי היהודים לנצח. במטרה לחזק את מגני העיר נשלחה לצפת מחלקת פלמ"ח מהר כנען. מחלקה זו, בפיקודו של אלעד פלד, כללה שלושים וחמישה חיילים על נשקם.⁵⁸ היא נכנסה לעיר בליל ה-16 באפריל והשתתפה בקרבות הקשים. לטענת מייברג כניסתם היא שהצילה את צפת.⁵⁹

פלד, שנודע בכינוי 'כנעני', קיבל לידיו את הפיקוד ממייברג, וב-18 באפריל פרסם מנשר ליהודי העיר ובו הודיע על כינון שלטון צבאי ברובע ודרש משמעת מוחלטת.⁶⁰ נוסף על כך הוציא פלד צו גיוס כללי לשירות מלא לכל הגברים הרווקים והנשואים מגיל חמש-עשרה עד שלושים וחמש ולכל הנשים הרווקות מגיל חמש-עשרה עד שלושים וחמש. ואילו הגברים מגיל שלושים ושש עד חמישים גויסו לשירות חלקי.⁶¹ גיוס הנשים בעיר שמרנית היה צעד מרחיק לכת ואמין, אבל

54 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 22. דברים דומים על חשיבות צפת ועל ההשפעה הפסיכולוגית שהייתה לכיבוש על ערביי הגליל ראו: גלעד (לעיל, הערה 9), עמ' 278.

55 ה'לר (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

56 'עשני, בוא עמי לצפת - עיר הווה והקבלה, צפת [חש"ד], עמ' 27.

57 מייברג (לעיל, הערה 34), עמ' 3.

58 המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 80-81; מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 255-272; נ' שור, תולדות צפת, ירושלים

תש"ס, עמ' 259; בן-פזי (לעיל, הערה 15), עמ' 61-62.

59 מייברג (לעיל, הערה 34), עמ' 33.

60 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 38.

61 שם, עמ' 42.

הוא נתקבל בהבנה, כמו החלטת רבני צפת להתיר עבודות ביצור ובנייה בשבת ובחג הפסח שחל בימי המלחמה.

לאחר כישלון המתקפה הערבית של ה־16 באפריל נפתח שלב חדש במישור הצבאי. החלה מלחמת התשה הודית, ובמקביל לה המשיכו שני הצדדים בהכנות לקרב המכריע ההולך ומתקרב. פלד הפגין ביטחון והאמין שביכולתו לנצח בקרב הזה. בפקודת היום שלו מ־19 באפריל נאמר: 'לוחמי צפת הקשיבו נעמוד דום לזכר אחינו ונזכור, יכול נוכל לאויב אם נחזק כוחנו ונאמץ ידינו, קשה המערכה אולם הניצחון בסופה. דגל ישראל שנשמט במלחמת הגטו יונף מחדש על מצודת צפת, צפת בירת הגליל לנו תהיה'.⁶²

הגדוד השלישי מול גדוד הירמוך - כיבוש הכפר עין-א-זיתון והשלכותיו

הגדוד השלישי היה אחד מארבעת גדודי הפלמ"ח שפעלו בארץ בראשית ימי המלחמה.⁶³ כוחותיו, שמנו 930 איש, התפרשו בגליל העליון המזרחי, באזור החולה ובאזור צפת. הם אלה שחרצו את גורל הגליל המזרחי, שכבשו את צפת, ושניצחו את כוחות צבא ההצלה.⁶⁴

לעומת זאת גדוד הירמוך השני הגיע לארץ במסגרת כוחות צבא ההצלה.⁶⁵ מפקדו היה הקצין הסורי שישכלי, וכוחותיו מנו כ־800 מתנדבים. הגדוד נכנס לארץ בין ה־9 ל־23 בינואר 1948, כוחותיו התפרשו באזורים שונים בגליל, ומפקדתו מוקמה בשלב הזה בכפר צפצאף, השוכן 11 ק"מ מצפון לצפת.⁶⁶

במגעיו עם הבריטים התחייב שישכלי להימנע מהכנסת כוחותיו לצפת כל עוד הם לא נסוגו ממנה, ורק ב־16 באפריל נכנסו כוחות ההצלה לצפת. כוחות אלה כללו קבוצת מתנדבים סורים שמנתה בין שבעים לשמונים חיילים בפיקודם של האשם אלעזם וקבוצת מתנדבים ירדנים שמנתה 112 חיילים בפיקודם של סארי אלפיניש ועוזרו אמיל ג'מיעאן.⁶⁷

מיד לאחר כניסת הכוחות לעיר מינה שישכלי את הקצין הירדני אלפיניש למפקד הכוחות הערביים בצפת ודרש מהוועדה הלאומית לשתף אתו פעולה. מבינו זה עורר מורת רוח אצל אולמאז, אשר כאמור פקד על כוחות המגן הערביים בעיר מאז כניסתו ב־7 ינואר 1948. הוא ואנשיו המשיכו לפעול על דעתם וללא תיאום עם שישכלי ועם המפקד החדש. כך למשל עשה אולמאז בהתקפתו על

62 שם, עמ' 55.

63 יש לציין כי מספר גדודי הפלמ"ח גדל: בראשית מאי ותוך כדי מבצע 'פתח' אוחדו הגדוד הראשון והשלישי ונוצרה חטיבת יפתח. על מבנה הפלמ"ח ראו: סלוצקי (לעיל, הערה 7), עמ' 1486-1487, 1490-1491.

64 שם, עמ' 1486.

65 להרחבה על מבנה צבא זה ראו: האני אלהנדי, ג'יש אלאנקאז, בירות 1992; א' סלע, 'הכוחות הערבים הבלתי סדירים', לחימת הערבים במלחמת העצמאות 1947-1948, חוברת ט', רמת אפעל 1990, עמ' 5-18. ראו גם: עומר עבד אלכרים (עורך), מוזקראת אלתאג' מחמד אמין אלחוסייני, דמשק 1999, עמ' 343.

66 ג'אדו עז א־דין, 'סקוט מדינת צפד', שאון פלסטינית, מאי 1973, עמ' 92-93; אלהנדי (שם), עמ' 52-55; עבד אלכרים (שם), עמ' 504.

67 עז א־דין (שם), עמ' 95; אלח'דרא (לעיל, הערה 20), עמ' 1-6; עארף אלעארף, נכבת פלסטין ואלפרדוס אלמפקוד 1947-1952, א, כפר קרע [חש"ד], עמ' 302-303.

הרובע היהודי ב-28 באפריל, אשר גרמה אבדות לערבים.⁶⁸ מורת הרוח הפכה במהירות למחלוקת חריפה בין שני האישים וכוחותיהם. אלפיניש דרש מאולמאז להימנע מכל פעולה ללא הוראה מפורשת ממנו. אולמאז ואנשיו לא היו מוכנים להישמע להוראות המפקד החדש ולסור לפיקודו, ובתגובה החליט אלפיניש להרחיקו מצפת. ב-29 באפריל עזב אולמאז את העיר יחד עם קבוצת צפתים, אלעסכרי גורס שעם עזיבתו פנה אולמאז אל תושבי צפת שהפצירו בו להישאר ואמר: 'הוי אנשי צפת, תיפרדו מעירכם מפני שסארי ואמיל הולכים למסור אותה בקרוב ליהודים'.⁶⁹ אין בידינו אימות ממקור נוסף לדברים האלה, אבל הם מלמדים שלא היה כל אמון בין שני המפקדים, עד כדי כך שאולמאז האשים את עמיתו בבגידה ובנכונות למסור את העיר ליהודים.

אלפיניש המשיך במאמציו לשלוט בעיר. הוא הכריז על משטר צבאי ואף איים להוציא להורג את כל מי שיפר את ההוראות. כמו כן דרש מהאנשים להישאר בבתיהם וקבע כי מי כל שיעז לנטוש את העיר יסכן את עצמו, רכושו יוחרם וביתו יפוצץ.⁷⁰ הודעה זו מעידה שכבר בשלב זה החלו אחדים מהתושבים הערבים לנטוש את צפת. הם ראו שגם בשעתם הגורלית אין הכוחות הערביים מצליחים להתאחד. כמו כן מעידה ההודעה על חוסר משמעת ובלבול בקרב הציבור הערבי. נוסף על כל האמור הוציא אלפיניש צווים לחמש המחלקות שארגנה הוועדה הלאומית המקומית, ואשר פעלו לפני כניסת צבא ההצלה, ובהם נדרשו בני העיר ליטול חלק בשמירה על רובעי העיר לפי החלוקה שקבע אלפיניש.⁷¹

עתה כשהשלימו כוחות שני הצדדים את היערכותם, החל השלב האחרון של המערכה, שנמשך מה-20 באפריל עד ה-10 במאי.

בימים הראשונים לאחר הפינוי הבריטי היה המורל של הכוחות הערביים גבוה על אף כישלונם במתקפה של ה-16 באפריל. על כך מעידה ההתכתבות בין המפקדים לבין שישכלי. ב-17 באפריל שיגר אולמאז מברק אל שישכלי ובו כתב: 'המורל חזק מאוד, הצעירים משולהבים, אנו נשחט אותם'. במברק נוסף מאותו היום כתב: 'אין להצביע על דבר מיוחד התנגשויות מקומיות'.⁷² במברק ששיגר ג'מיעאן, עוזרו של אלפיניש, אל שישכלי ב-19 באפריל נאמר: 'ההתנגשויות נמשכות, מצב העיר טוב, המורל חזק'.⁷³ פאיו קדורה, שהיה מפקד אחת מפלוגות המתנדבים שארגנו ערביי העיר, ציין כי היו בקרב הערבים שסברו כי יעלה בידם לנצח את היהודים במקלות ובאבנים.⁷⁴ דברים אלה ובמיוחד דבריו של אולמאז, שנשמע בטוח בניצחונו, מעידים על ולזול מוחלט בכוחות ההגנה והפלמ"ח ועל חוסר מידע מודיעיני על מספרם. אמירותיו הקיצוניות של אולמאז מוכיחות שאפילו מפקד הכוחות הערביים בעיר הטעה את הציבור.

68 אלה'דרא (שם); מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 299-300.

69 אלעסכרי (לעיל, הערה 20), עמ' 131; עבד אלכרים (לעיל, הערה 65), עמ' 504-505.

70 אלפיניש אל תושבי צפת, 25 באפריל 1948, אמ"י, תיק פ404/400.

71 אלפיניש אל מפקדי המחלקות, 28 באפריל 1948, אמ"י, תיק פ3473/401.

72 אולמאז אל שישכלי, 17 באפריל 1948, אמ"י, תיק פ3901/413.

73 ג'מיעאן אל שישכלי, 19 באפריל 1948, אמ"י, תיק פ3393/368.

74 N. Nazzari, 'The Flight of the Palestinians from Galilee 1948: An Historical Analysis', Ph.D. dissertation, 74

Georgetown University, Washington D.C., 1974, pp. 1-15. (אוניברסיטת חיפה, מיקרו 747).

ברפיז סאדור
רשימה
השומר

רצף תשלול	מדי אכטאדא סאע	אויפגאסאע	אויפגאסאע
מאליע	מאליע	מאליע	מאליע

מאליע 1948
מאליע

משהאל: מברק
מאמיל ג'מיעאן
לאדיב ביי שיסדלי
19 באפריל 1948

הנשיא **ג'אמיה**
השומר **משהאל**
השומר **ג'מיעאן**

משהאל: מברק
מאמיל ג'מיעאן
לאדיב ביי שיסדלי
19 באפריל 1948

באת פה
משהאל

רצף - 48/13

מראה: יזכר
השומר
משהאל

מכתב תיאור לוא
מכתב
48/13

מראה מן תיאור מכתב

- (1) מראה השומר תאגיד החמש ליל נהארא חשב המאק המזוה
- (2) מראה המעשה בידנא חשב המאק כל סרה
- (3) מראה שאלת בידנא חשב המאק חשב המאק חשב המאק
- (4) מראה השומר מראה השומר מראה השומר
- (5) מראה השומר מראה השומר מראה השומר

מראה: לו הרכב
הפלוגות הערביות
ומפקדיהן
28 באפריל 1948

הראש - תאגיד מכתב

האופטימיות הערבית השתנתה במהירות, והחל מה-21 באפריל אנו מוצאים דיווחים רבים על חיילים שנוטשים את עמדותיהם ובורחים. מברקים רבים נשלחו ממפקד צפת בדרישה לעצור את אותם חיילים ולהענישם. אולם הדבר לא הועיל והבריתה נמשכה. מרבית הבורחים היו מהמתנדבים הירדנים ומעטים היו מהמתנדבים הסורים.⁷⁵

יצוין כי מפקד הפלמ"ח יגאל אלון ביקר בצפת ובסביבתה ב-21 באפריל ועמד על המצב הצבאי מקרוב. עם שובו לתל-אביב המליץ בפני יגאל ידן וישראל גלילי על שורה של צעדים במסגרת תכנית ד. בין השאר המליץ 'על הטרדת צפת הערבית לשם החשת פְנויה'.⁷⁶

ואכן נוסף על עריקת החיילים החלו אחדים מהתושבים לנטוש את העיר, דבר שהביא כאמור לפרסום ההודעה מטעם מפקד כוחות ההצלה אלפיניש בדבר גורלם של כל מי שיעזבו את העיר. אך ספק אם האיזמים עשו רושם על האוכלוסייה המבוהלת. עדות נוספת להתמרת מצב הכוחות הערביים יש במכתבו הסודי והבהול של אלפיניש אל מפקדו שישכילי שבו הודיע כי כוחות הפלמ"ח הצליחו להכניס לעיר כוחות ותגבורות במהלך הלילה בשיירה משורינת דרך הכביש הראשי העובר בסמוך מאוד לרובע הערבי הארת אלאכראד. הכוחות הערביים לא יכלו למנוע את כניסתם וגם לא את יציאתם. אלפיניש דרש נשק ותחמושת וחומר נפץ וקבל שהתחמושת שבידי אנשיו אינה יעילה.⁷⁷ המחסור בתחמושת ובמצעי לחימה היה בשלב הזה אחת הבעיות הקשות של כוחות ההצלה בעיר. מאז תחילת מאי לא חדל אלפיניש לשגר מברקים בדרישה לתחמושת. ב-4 במאי 1948, חמישה ימים לפני הקרב המכריע, הודיע למפקדו כי התחמושת אזלה וביקש לנקוט אמצעים מידיים.⁷⁸

בזמן הזה ותוך ניצול מצב הכוחות הערביים החליט קלמן להכניס ליורה את כוחותיו. הוא ציין שהעלה להר כנען שתי פלוגות של הגדוד השלישי ולאחר מכן העלה גם את השלישית, נוסף על הפלוגה הקודמת, שהייתה ממוקמת בהר כנען, ושהחזיקה את מרחב ההר.⁷⁹ לאחר המתקפה הכושלת של הגדוד על משטרת נבי-יושע ב-20 באפריל 1948 והפגיעה הקשה במורל החיילים החליט קלמן על פעולה מהירה, 'על מנת להשכיח את טעם המפלה ולבנות מחדש את הביטחון העצמי שכל כך חשוב הינו ליחידות לוחמות, כתוצאה מכל השיקולים האלה הגעתי למסקנה והחלטתי לעלות על צפת'.⁸⁰ קלמן סבר שניתן להשיג ניצחון מהיר שיעלה את המורל הירוד של אנשיו. לאחר השלמת

75 ראו המברקים בנדון מצפת אל שישכילי, 21, 25 ו-30 באפריל 1848, אמ"י, תיק 368/23933; 24 באפריל 1948, שם, תיק 413/39013; 25 ו-26 באפריל ו-1 במאי 1948, שם, תיק 413/39013.

76 מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 143. תכנית ד הייתה לפי ברוך קימרלינג הדוקטרינה הצבאית הראשונה לפיה יש לפעול נגד יישובי האויב שנמצאו בקרבת נקודות יישוב יהודיות, במטרה למנוע הפיכתם או שימוש בהם כבסיסים צבאיים. הפעולות הללו כללו, בין השאר הרס כפרים וגירוש תושביהם הערבים. על תכנית ד' ראו: B. Kimmerling, 'The Social Construction of Israel's National Security', S. Cohen (ed.), *Democratic Societies and their Armed Forces: Israel in Comparative Context*, London 2000, pp. 215-253, esp. pp. 218-224.

77 אלפיניש אל שישכילי, 26 באפריל 1948, אמ"י, תיק 400/34033.

78 אלפיניש אל שישכילי, 1, 3 ו-4 במאי 1948, אמ"י, תיק 368/23933. בהקשר הזה ציין קלמן כי לאחר כיבוש צפת אספו כוחותיו כמויות ניכרות של חומר נפץ, נשק ותחמושת, קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 43. יש להניח שתחמושת זו הוכנסה לעיר ביומיים האחרונים לקרב לאחר שהכוחות הערביים היו כבר בשלבי התמוטטות.

79 קלמן (שם), עמ' 22. יש לציין שקלמן נתמנה למפקד הגדוד בסוף חודש אפריל במקום שמואל (מולא) כוהן ומיד נערך לקרב על צפת.

80 קלמן (שם), עמ' 22.

ההכנות המקיפות והעברת אמצעי הלחימה והתחמושת מראש-פינה, ולאחר קבלת אישורו של אלון, שחשש מפלישה ערבית הולכת וקרבה, הוחלט לנתק את צפת מעורפה הערבי בצפון. לעיר היה קשר רופף עם העורף הזה בשל המצור החלקי שהטילו עליה מאחזי ה'הגנה' בביריה, במשלט מספר אחד ובעין-זיתים. תחילה החליט קלמן לכבוש את הכפר עין-א-זיתון, שהיה לדבריו כפר מרצחים, ולהתחבר במישרין עם הרובע היהודי.

ב-1 במאי בשעות הבוקר המוקדמות נעו חיילי הגדוד השלישי בפיקודו של קלמן מצוידים במרגמות הדווידקה, שהוכנסו לראשונה לקרב. לאחר הרעשה במספר פגזי דווידקה הסתערו הכוחות ובתנועת מלקחיים פרצו לכפר וכבשו אותו כמעט ללא התנגדות. במקביל למתקפה על עין-א-זיתון תקפו כוחות הגדוד את הכפר ביריה, הגובל בצפת מצד הצפון, וכבשו אותו.⁸¹

קלמן ביקש לנצל את האפקט של כיבוש עין-א-זיתון כלשונו והחליט 'לפוצץ לאור היום את בנייני הכפרים [ביריה ועין-א-זיתון] אחד אחד כדי שיראו תושביה הערבים של צפת שישבו על המדרון ממול מה מצפה להם'. לדבריו הורה להתחיל בפיצוץ הבתים כמתוכנן.⁸² בדוח ששלח למפקדה ב-2 במאי נאמר: 'ביריה פונתה לאחר סיור אליים', 'עין זיתון נשמרת ע"י פטרולים העורכים סיורים בכפר ומשמידים את הנותר'.⁸³ הריסת הכפר השיגה את מטרתה והיו לה השפעות שליליות על תושבי

81 דוח מ-1 במאי 1948, א"צ, תיק 1226/922/75, עמ' 121/2; המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 124-129; מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 143; נול (לעיל, הערה 74), עמ' 103-106.

82 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 27.

83 דוח מ-2 במאי (לעיל, הערה 81), עמ' 121/4.

צפת הערבים, כפי שנראה בהמשך. בעיתון 'קול צפת' נכתב שהריסת הכפר היא בבחינת 'סילוק חוב ישן לערביי עין זיתון שהצטיינו באכזריותם בשנת פרעות תרפ"ט הפורעים באו על עונשם'; סיסמת המבצע הייתה 'נקמת גדעון'.⁸⁴ פלד תיאר אף הוא את אשר התרחש בעין-א-זיתון: 'בשעת הצהריים החלו אנשינו לפוצץ את הכפר, שכרון הנצחון סינור את עיני האנשים, השתוללו, שברו, השחיתו רכוש. יהודי צפת ראו את עין זיתון מופצצת נכנעת שמחו, זו היתה נקמת השחיתות שערכו ערביי עין זיתון ביהודיי צפת ועין זיתון'.⁸⁵

מוריס מציין שכוחות הפלמ"ח לא הסתפקו בהריסת הכפר אלא ירו בהוראת המפקד קלמן בשבעים שבויים, מהם שלושים ושבעה צעירים מבני הכפר שנלקחו בשבי, והרגו אותם. בדוח היומי ביומן המלחמה נכתב שנלקחו שלושים שבויים גברים, רובם צעירים בנוסף למספר נשים וילדים.⁸⁶ בהקשר הזה ציין קלמן כי בעקבות ההשתלטות מיינו את אנשי הכפר שנפלו לידיו ושחררנו את כל הנשים, הילדים, והזקנים וגברים עד גיל 20 ומגיל 40 הם ירדו לוודי למון והלכו לצפת או למירון.⁸⁷ אך

84 קול צפת, 2 במאי 1948, עמ' 1. 'קול צפת' היה עיתון מקומי שיצא לאור, כפי שמצוין בו, בפקודת מפקד העיר צפת, מטעם ארגון ההגנה העברי בארץ-ישראל. לדברי פלד יצאו ממנו אחד-עשר גיליונות. ראו: פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 68. מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 308-305; אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 304.

85 פלד (שם). פלד התכוון לרצח שלושה מתושבי המושבה עין-זיתים במאורעות 1929. תושבי המושבה היו בסכסוך אדמות מתמיד עם הכפר, ומאז החלו לכנותו כפר המרצחים.

86 מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 144. דוח מ-1 במאי 1948 (לעיל, הערה 81), עמ' 121/2.

87 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 27. על הריכוז והמיון של הצעירים ראו גם: נול (לעיל, הערה 74), עמ' 107. נול הסתמך על עדויות שגבה מפליטי הכפר הגרים בלבנון.

שרידי כפר עין-א-זיתון; במרכז: המסגד (צילום: המחבר, 2002)

הוא נמנע מלהבהיר מה עלה בגורלם של הגברים מגיל עשרים עד גיל ארבעים שלדבריו ירדו לואדי לימון ושל שבויים נוספים.

את העדות המלאה והמפורטת על האירועים אנו מוצאים אצל נתיבה בן־יהודה, שהייתה קצינת חבלה בפלמ"ח, ושהשתתפה בקרב על עין־א־זיתון וצפת. לדבריה עם כיבוש הכפר 'אספו את כל אלה שנראו להם חיילים אמיתיים או שהיו ממש קצינים. כלומר נראו ממש כמו קצינים, אז הם לקחו את כל אלה, קשרו להם את הידיים ואת הרגליים וזרקו אותם למטה בוואדי העמוק מתחת לעין־זיתון וככה הם שכבו כבר שני ימים'.⁸⁸ בן־יהודה מספרת כי הייתה בעיה מה לעשות בשבויים. לדבריה מאירקה שכטר (ככל הנראה השם הבדוי שהיא נותנת למשה קלמן)⁸⁹ סבר שהיה צריך לחסל את כולם, ושככלל לא היה צריך לתפוס אותם. הוא קרא אליו אחד מאנשיו בשם יהונתן סלע, ולדבריה אמר לו: 'אני לא איכפת לי איך אתה מבצע את זה. אני רוצה לשמוע בעוד שעתיים מקסימום - שכל השבויים מחוסלים ושח'לס גמרנו עם הבעיה הזו', וזאת בטענה שאין ביכולתו להחזיק ולטפל בשבויים. פרץ עימות חד וקולגני בינו לבין סלע, שסירב לבצע את הפקודה, ואחדים מהלוחמים בגדוד. בסופו של דבר עלה בידי 'מאירקה' לשכנע 'שני חברה מהגדוד' לרדת לואדי ולחסל את השבויים כאשר הם נשמרים על ידי כיתה.

ב־5 במאי נודע המעשה לגורמים זרים, והיו ידיעות על כוונתם לבוא לברר את העניין. אז לדברי נתיבה 'מאירקה' רתח מזעם על 'אלה שהרגו אותם כמו מטומטמים - לא פתחו את הקשרים' וביקש מאחדים מהחברה 'שדם אינו מבהיל אותם' ובכללם בן־יהודה לרדת למקום הטבת ולהתיר את הקשרים מידיהם ומרגליהם של השבויים. בן־יהודה נענתה וירדה למקום האירוע. וכך תיארה את המראה: 'זה הרגע ששינה לי את החיים... אני בחיים שלי לא ראיתי דבר כזה... מרחץ ממש מרחץ דמים. איך הם בכלל יכלו לגמור את כולם? אז עוד לחזור לשם?'.⁹⁰ אחד מזקני האזור הערבים, תושב כפר סמוך לעין־א־זיתון, העיד בפני כי המתים נקברו בקבר אחים מעל ערוץ נחל עמוד סמוך למעיין המכונה עין־אלורד.

כיבוש הכפר וטבח השבויים חשפו את חולשת צבא ההצלה, אשר עמד חסר אונים ולא התערב בנעשה מול עיניו במרחק מאות מטרים. בעבור הצפתים היה זה הקץ; הם נחרדו ממה שראו, ונחרדו עוד יותר מחולשת הכוחות הערביים. זרם המהגרים מהעיר ומכפרי החולה הלך וגבר. ובזאת השיג קלמן את מטרתו כאשר החליט על הרס הכפר.⁹¹ בעקבות כיבוש עין־זיתון נפתחה הדרך לרובע היהודי ללא כל מכשולים. במהלך ה־2 במאי נכנסו כוחות הגדוד השלישי לצפת על ציודם ונשקם. כניסת הגדוד שינתה את מאזן הכוחות בעיר.

88 ג' בן־יהודה, מבעד לעבותות: רומן של שלשה חודשים ב־1948, ירושלים 1985, עמ' 243.

89 בשיחות שלי עם נתיבה בן־יהודה ועם סגן מפקד הגדוד מאיר דרזנר מתאריך 5-6 באוקטובר 2002 הם אשרו שהכוונה כאן למשה קלמן. בנוסף לכך מציינת נתיבה ש'מאירקה' ייסד פלוגה נוספת בגדוד וקרא לה פלוגה ת.

ואין זה סביר שמישהו חוץ מהמג"ד יכול היה לייסד פלוגה. בן־יהודה (לעיל, הערה 88), עמ' 245.

90 שם עמ' 247.

91 גול (לעיל, הערה 74), עמ' 117.

יחסי הכוחות

יש לציין שבמרבית המקורות העבריים מובאים נתונים מופלגים באשר להיקף הכוחות הערביים שנטלו חלק במערכה על צפת. ב'ספר תולדות ה"הגנה"', שהוא אחד המקורות שמכילים את הנרטיב הרשמי, מצוין שמספר הלוחמים הזרים היה כ-700, ושנוסף עליהם היו כ-1,000 עד 2,000 לוחמים מקומיים.⁹² פלד מסר נתונים דומים: 'הידיעות שהיו בידינו אמרו, כוחות האויב מונים 700 זרים עירקים ולבנונים וכ-1,000-2,000 מקומיים נושאי נשק'.⁹³ מייברג מסר נתונים מוגזמים עוד יותר: 'בקרבות על צפת לקחו חלק בין אלפיים לאלפיים וחמש מאות חיילים ערבים מהעיר ומכפרי הסביבה, כמה מאות לוחמים "מצבא ההצלה הערבי" וכן לוחמים מצבאות סדירים של סוריה לבנון ועיראק בראשם עמדו מפקדים שהיו קצינים סדירים בצבאות ערב'.⁹⁴ העיתונאי הצפתי יחזקאל המאירי הרחיק יותר מכולם בהערכותיו. לדבריו ערביי צפת גייסו מעל 3,000 לוחמים, שיכלו לקבל סיוע מ-1,000 לוחמים כפריים. תחת הכותרת 'מעטים מול רבים' כתב:

כוחות דלים אלה [הכוונה לכוחות היהודיים] מתייצבים מול אוכלוסייה ערבית בתוככי העיר צפת הנאמדת בקרוב ל-12,000 אלף נפש, בהם 2,500 צעירים לוחמים... אדיב ביי שישקלי מגייס מאות מתנדבים. הללו מתארגנים במסגרת גדוד הירמוך השני... שישקלי מתייצב בראש הגדוד ועולה עמו לצפת בראשית ינואר 1948... לכוחות אלה מצטרפים יותר מ-700 לוחמים סדירים מצבאות עירק סוריה ולבנון... את העיר צפת מכתרים למעלה מ-50 כפרים ובהם יותר מ-50 אלף תושבים קנאים כעשרת אלפים מהם לוחמים לעמתם ניצבים במבואות צפת שלשה ריכוזים עבריים בלבד עין זיתים, ביריה, והר כנען בכולם יחד 126 לוחמים.⁹⁵

עשני כתב: '150 לוחמים אלה עמדו מול 3,500-4,000 לוחמים ערבים כולל התגבורות העיראקית, הסורית, הלבנונית, וחיילי מלחמת ה"ג'יהאד" מלחמת הקודש חיל האנקאז בפיקודו של פאוזי ביי קאוקג'י'.⁹⁶ הלר הביע פליאה על 'מנוסת' ערביי צפת וסיבותיה למרות עליונותם המספרית. תחת הכותרת 'הסוד הגדול' כתב: 'מספר הלוחמים הערבים שהשתתפו בקרב על צפת, היה כשלשת אלפים, מהם אלפיים תושבי המקום והסביבה, ושבע מאות חיילים סדירים מהצבאות הערבים הנ"ל'.⁹⁷

מן התעודות הרבות של צבא ההצלה, אשר משום מה לא נעשה בהן שימוש, עולה כי הכוחות הערביים מנו בתחילת מאי 1948 690 לוחמים בלבד, מהם 444 המתנדבים שהוזכרו לעיל, שרק ל-218 מהם היה נשק.⁹⁸ עארף אלעארף מוסר הערכה דומה שלפיה מנו הכוחות הערביים כ-600 איש, מתוכם כ-500 מקומיים והשאר מצבא ההצלה.⁹⁹ אבל חשוב להדגיש שמספר זה הלך ופחת מדי יום ובמיוחד ערב הקרבות המכריעים ב-6 וב-9 במאי, ועמד על 160-200 לוחמים, רובם אנשי פלוגתו

92 סלוצקי (לעיל, הערה 7), עמ' 1582.

93 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 68.

94 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 347.

95 המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 12-13.

96 עשני (לעיל, הערה 56), עמ' 27.

97 הלר (לעיל, הערה 7), עמ' 36.

98 ראו רשימה מפורטת של המתנדבים, אפריל 1948, אמ"י, תיקים פ3476/401, פ3480/401, פ389/30455; תעודה

מ-19 במרס 1948, שם, תיק פ2862/385.

99 אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 300.

של הירדני עז א־דין א־תל, אשר הוכנסו למערכה ב־9 במאי. הירידה במספר הלוחמים נבעה מעזיבתם של רבים מהחיילים ובריחתם.

אשר להיקף כוחות ה'הגנה' והפלמ"ח, יש מחלוקת על מספר לוחמי הגדוד השלישי שנכנסו לעיר ב־1 במאי בעקבות כיבוש עין־א־זיתון. לפני תאריך זה היו בעיר כ־375 לוחמים שהשתייכו ל'הגנה' לחיל השדה (חי"ש) ולפלמ"ח, והם נודעו בשם מגני העיר.¹⁰⁰ לפי פלד הצטרפו לכוחות האלה מאתיים אנשי פלמ"ח.¹⁰¹ לעומתו ציין קלמן, מפקד הגדוד השלישי, כי רק 180 לוחמים מהגדוד השלישי נכנסו לעיר צפת.¹⁰² קשה לדעת איזו משתי הגרסאות היא הנכונה. אם נקבל את גרסת פלד אזי היה מספר הלוחמים כ־575, ואם נקבל את גרסת קלמן היה מספרם כ־555. מכאן מתברר שיחסי הכוחות היו אחד על שלושה בערך לטובת היהודים.

הוסף לכך שהלוחמים היהודים היו ממושמצים ומאומנים ובעלי ניסיון קרבי, והם קיבלו אספקה שוטפת. לעומת זאת מרבית הכוחות הערביים היו מבני העיר המתנדבים, וכפי שצוין רובם המכריע היו חסרי ניסיון צבאי, ולחלקם לא היה נשק, ואילו כוחות צבא ההצלה לא היו אחידים בהרכבם. בין הסורים לירדנים היו הבדלים בחימוש, ומלבד זאת שררה ביניהם מתיחות והם לא תיאמו את פעולותיהם אלה עם אלה.

נקודה נוספת הראויה לציון היא שבניגוד לטענת אחדים מהמקורות, לא השתתפו בקרב על צפת כוחות צבאיים סדירים. זאת משום שכיבוש צפת הושלם לפני התאריך הרשמי של כניסת צבאות ערב, והוא סיום המנדט ב־15 במאי. כמו כן לא השתתפו בקרב כוחות מתנדבים עיראקיים; כוחות אלה, שהיו בפיקודו של ג'אדו עז א־דין, נותרו לבקשתו של שישכלי בכסיסיהם בכפרי מירון וצפצאף, והוא העדיף לשלוח לצפת כוחות ירדניים כדי לשמור מידה מסוימת של הרמוניה וגם בשל החימוש העדיף של הירדנים.¹⁰³

מתקפת הפלמ"ח ומפלת הכוחות הערביים

אלפיניש, שעקב בדאגה אחרי המתרחש, עקף את שישכלי ופנה במישרין אל פוזי אלקאוקגי והודיע לו על ההתפתחויות האחרונות. הוא ציין כי כתוצאה מכיבוש הכפרים מצפון לצפת ומזרח לה נותק הקשר עם הסביבה הערבית, וכי המצור המוחלט על כוחותיו הולך ומתקרב. אלפיניש הדגיש כי כוחותיו המעטים ואמצעי הלחימה הדלים העומדים לרשותו יאפשרו לו לעמוד רק שעתים. הוא תבע להכניס מיד כוחות, ציוד ותותחים, והוסיף כי אם לא ייענו דרישותיו הוא ייאלץ לסגת מהעיר: 'הרשו לי לומר בגלוי כי אם לא תתמלאנה דרישות אלה באופן מידי ייאלץ לצאת מהעיר עם כוחותי כדי להצילה מכיליון, ועזיבת תושבי צפת לאש האויב אשר צר עליה מכל הרוחות, אין לי ספק שהעיר אינה יכולה להתנגד יותר משעתיים, ולאחר מכן ייפול האסון ואינני יודע מי הוא האחראי'.¹⁰⁴

100 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 69; סלוצקי (לעיל, הערה 7), עמ' 1582.

101 פלד (שם), עמ' 74.

102 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 42.

103 עז א־דין (לעיל, הערה 66), עמ' 99.

104 אלפיניש אל שישכלי, 5 במאי 1948, אמ"י, תיק פ3403/400.

מעניין הדבר שעל אף המצוקה הזו, ששיקפה את המצב האמתי, הצליחו הכוחות הערבים המחופרים היטב בעמדותיהם להדוף את המתקפה שערך הגדוד השלישי ב־6 במאי. יעד המתקפה היה כיבוש המצודה. לצפתים היה ברור שהשליטה במצודה תביא לשליטה בכל העיר. כוחות הגדוד ומגני צפת יצאו למתקפה מרוכזת בסיוע אש מרגמות הדוידקה, וניהלו קרבות מרים ועקובים מדם. אך המתקפה נכשלה, והגדוד והמגנים ספגו מכה קשה.

כישלון המתקפה גרם לאכזבה ברובע היהודי. קלמן, שפקד על הכוחות, תיאר את מצב תושבי הרובע: 'הם היו בטוחים שהפלמ"ח הכל יכול וכשעלו מהמתרסים ונוכחו לדעת שההתקפה כשלה התאכזבו, הם התרעמו ואף זלזלו ושררה בקרבם מידה רבה של פניקה ואף עוינות לגדוד'.¹⁰⁵ גם מפקדי הפלמ"ח התאכזבו מאוד מתוצאות המתקפה. ב־7 במאי הגיע אלון, מפקד הפלמ"ח וחטיבת יפתח, לצפת ולמד על ההתפתחויות מקרוב. הוא רצה לסיים את הקרב על צפת במהירות, ואמר לקלמן: 'אנו עומדים לפני פלישת ה־15 במאי והכרחי לחסל את צפת לפני כן'. במהלך שהותו הקצרה תכנן עם קלמן ופלד את תכנית המתקפה השנייה ולאחר מכן חזר לראש־פינה.¹⁰⁶

הדיפת המתקפה, שהייתה לכאורה הצלחה צבאית של הערבים, לא שיקפה את הלך הרוחות האמתי בקרב הכוחות הערביים, שהתאפיינו בפניקה ובתחושת התמוטטות. אלעזר, מפקד קבוצת המתנדבים הסורית, שיגר מברק אל שישכלי, שהיה באותה עת בקרבת כפר מירון, ובו תיאר את מצב התושבים והלוחמים ואת הפניקה שאחזה בהם: 'חיי לנו מותשים מאוד ובורחים בזה אחר זה, אנו נעביר לכם את שמות הבורחים, התושבים בורחים, אפילו המוסלמים שביניהם, אם לא תגיע תגבורת המצב יקשה משעה לשעה, זאת בשל מיעוט מספר החמושים ועייפות החיילים, אשר לא נרדמו זה שלושה ימים'.¹⁰⁷ לנוכח מצבם החמור חששו ערביי צפת לגורלם, ופנו אל מדינות ערב בבקשת סיוע. אולם למרות המחאות ששלחו אל הבריטים המזכיר הכללי של הליגה הערבית, עזאם פאשא, וממשלת סוריה, שדרשו התערבות להצלת הערבים מגירוש, לא עשו הבריטים דבר בנוון.¹⁰⁸

שישכלי ערך ביקור חטוף בעיר ב־8 במאי וראה במו עיניו את מצב כוחותיו המותשים והשחוקים. הוא הגיע למסקנה דומה לזו של אלון, שיש לפעול מהר, והחליט לערוך מתקפה כללית על הרובע היהודי בשעה ארבע לפנות בוקר ה־10 במאי. על פי תכניתו אמורים היו כוחות לתקוף את העיר מבחוץ, דרך הכניסה הראשית ומאזור מירון, ובו בזמן אמורים היו הכוחות שבתוך העיר לתקוף את הרובע היהודי, ולשם כך הכניס פלוגה ירדנית בפיקודו של עז א־דין א־תל. פלוגה זו הגיעה לעיר כאמור ב־9 במאי והתמקמה בקווים הקדמיים במקום הכוחות הסוריים. אולם אנשי הפלוגה לא הכירו את זירת הקרבות, דבר שהחיש את המפלה הערבית כאשר פתחו כוחות הפלמ"ח במתקפה.¹⁰⁹

105 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 30.

106 המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 148-151; קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 31.

107 מגני צפת אל הפיקוד, 7 במאי 1948, אמ"י, תיק פ3901/413.

108 מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 145.

109 שישכלי אל אלפניניש, 8 ו־9 במאי 1948, אמ"י, תיק פ368/2393; עז א־דין (לעיל, הערה 66), עמ' 98-100;

אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 306.

באותה עת והחל מה־7 בחודש החל צבא ההצלה להפגיז את העיר בתותחיו שהיו ממוקמים בעין א־תִינָה, מעל מצוק נחל לימון. הכנסת נשק זה למערכה לראשונה עוררה פניקה וחרדה בקרב תושבי הרובע היהודי, ומספר יהודים שסברו כי אין שום סיכוי לנצח בקרב, ביקשו מפלד להניף דגל לבן ולהיכנע.¹¹⁰ לדברי פלד במקביל לדרישה להיכנע הצייע אחד מתושבי הרובע היהודי, ד"ר סלים כהן, שהיה בקשרים עם הערבים, לתווך בין הקהילה היהודית לקהילה הערבית. הוא אמר כי אם ה'הגנה' והאצ"ל יעזבו את העיר יוכלו יהודי צפת תושבי העיר הוותיקים להגיע לידי הבנה גמורה עם שכניהם מימים ימימה.¹¹¹

לא רק יהודי העיר ביקשו להגיע להפסקת אש ולהידברות, גם הערבים חתרו לכך, באמצעות קצין בריטי מחיפה. ההצעה הועברה אל אלון, אולם הוא דחה אותה בתוקף באמרו: 'גורל האויב נחרץ וצפת תשוחרר בקרוב'.¹¹²

בקרב שתי הקהילות שררו אפוא עייפות וייאוש, והיה רצון לסיים את הסכסוך. אבל אנשי הצבא, שאף הם היו מותשים ועייפים, סברו שההכרעה תבוא רק בשדה הקרב. בעקבות מידע על היערכות שישכלי החליטו כוחות הפלמ"ח להקדים את המכה, ובליל ה־9 במאי החל הקרב השני והאחרון. סיסמת הפלמ"ח הפעם הייתה 'צפת משוחררת'. המתקפה החלה בשעה 21:35;

לאחר הועשת מרגמות כבדה ושלא כבמתקפת ה־6 במאי, התקיף הגדוד השלישי בשלושה ראשים בו זמנית - האחד לכיוון המצודה, אחר לכיוון המשטרה העירונית וראש נוסף לכיוון בית־שלווה (בניין האג' פואד אלח'ולי בפי הערבים). במהלך אותו לילה הצליחו כוחות הפלמ"ח לכבוש את המצודה ואת בית־שלווה, ואילו בבניין המשטרה העירונית ניטשו קרבות מרים מקומה לקומה ומתדר לחדר. אחרוני החיילים הסורים נסוגו לגג

הבניין והתבצרו שם ימים אחדים וסירבו להיכנע.¹¹³

מעיון בתעודות בערבית עולה כי בעת המתקפה שררו בשורות הערבים פניקה ואי סדר. מפקד הכוחות אלפִיניש נטש את העיר שלוש שעות לפני תחילת המתקפה היהודית¹¹⁴

תחנת המשטרה העירונית לאחר הקרבות

110 יומן המלחמה, א"צ, תיק 1226/922/75, עמ' 121/6; פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 59; סלוצקי (לעיל, הערה 7), עמ' 1583; אלעארף (שם), עמ' 307.
 111 פלד (שם), עמ' 58-59.
 112 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 318; גלעד (לעיל, הערה 9), עמ' 283-284.
 113 יומן המלחמה מתאריך 5 לאוקטובר 1948, א"צ, תיק 1226/922/75, עמ' 121/7, 121/8; קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 33-37; פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 71-73.
 114 אלח'דרא (לעיל, הערה 20), עמ' 2; אלח'דרא מצטט מדוח של שישכלי. וראו: נול (לעיל, הערה 74), עמ' 117; אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 307.

כומר ומוח'תאר
בדרכם לכניעה

בעוד אחדים מחייליו המשיכו ללחום. מסמך המתעד את השיחה האחרונה בין אחד המפקדים הערבים ובין שישכלי מעיד על הליקויים החמורים בפיקוד הערבי:

- חיילינו נסוגו מהקו הקדמי במצודה, עכשיו הם מתמקמים בעמדותיהם בקו השני, התותחים שלכם לא הפגיוו בעצמה עד עכשיו, התותחים [כך במקור, אך ליהודים לא היו תותחים אלא מרגמות דוידקה] שלהם מפגיווים, אש פרצה במצודה. אין אנו יודעים על האבדות. ההתנגדות עיקשת... החיילים נטשו את המצודה, התגבורות לא הגיעו רבים מהמוג'אהדים ברחו...
- לא נשאר אף אחד מהחיילים רובם ברחו מוטב שתתנו הוראה לנסיגה,
- האם אומר לאדיב ביי שהיהודים כבשו??
- כן כבשו את הכול אפילו את תחנת המשטרה...
- האם סארי נמצא אצלכם?? האם אתה בטוח שהיהודים כבשו את המצודה?
- המפקד סארי לא נמצא. אכן כבשו את הכל. הדבר נודע לי מפאיו קדורה.¹¹⁵

115 מפקד כוחות המגן הערביים בצפת אל שישכלי, 10 במאי 1948, אמ"י, תיק פ3901/413.

למחרת שיגר קלמן מברק אל המפקדה ובו הודיע לו על השלמת המשימה: 'כל העיר צפת לרבות משטרת כנען בידינו.¹¹⁶ הערבים האשימו את אלפיניש בזלזול ואף בבגידה, ושישכלי טען שאלפיניש

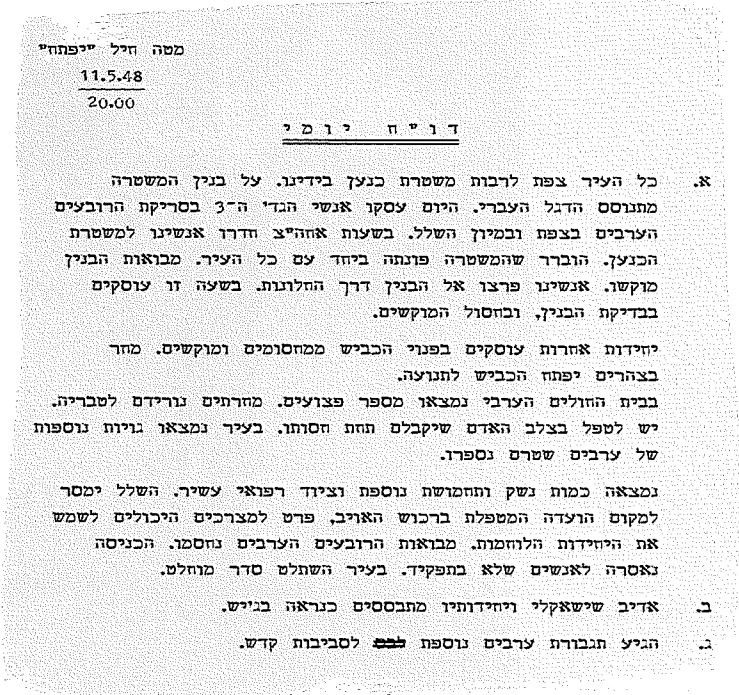
נהג להיעדר לפני כל מתקפה. האשמות אלה הביאו למעצרו של אלפיניש בסוריה ולכליאתו לתקופה קצרה.¹¹⁷

אלעארף גורס שנסוגת המפקדים הירדנים, פניש וג'מיעאן מזירת הקרבות בתשיעי ובעשירי למאי לא הייתה מקרית, ומציין שהמלך עבדאללה ביקש מג'מיעאן להצטרף עם כוחותיו לגיון הערבי. יתרה מזו, עוזר המפקד הכללי של הצבא הירדני טען שצפת שוכנת באזור שהגנתו נתונה בידי הסורים והלבנונים וציווה על ג'מיעאן לסגת עם הכוחות הירדנים שעדיין נותרו בעיר. כנראה בהוראת המלך הירדני עבדאללה, בטענה שהעיר שוכנת באזור ההגנה הסורי-לבנוני. בנוסף לכך, לדעת מוריס דומה שהיה קשר בין הידיעות על כוונותיו של המופתי הירושלמי לחזור

לארץ ולכונן ממשלה פלסטינית זמנית שבירתה צפת לבין נסיגת המפקדים והכוחות הירדנים, דבר שעורר את חששו של המלך עבדאללה מפני חזרת המופתי והיאחזותו בצפון הארץ.¹¹⁸ נוסף על כל זאת הידיעות על נפילת חיפה וטבריה ועל נפילת הכפרים מדרום לצפת וממזרח לה, שנכבשו במבצע 'מטאטא',¹¹⁹ שברו לחלוטין את רוח התושבים והם הרגישו שכיתורם הולך ונשלם.

מנוסה או גירוש

עם תום הקרבות נפתח שלב הסריקה והטיהור כלשון הפלמ"ח, שלב שנמשך מספר ימים. מפקד הפלמ"ח ציין שלתדהמתו גילה שהעיר הערבית התרוקנה מתושביה. יהודי צפת לא האמינו למראה

ההודעה ממטה 'יפתח' על כיבוש צפת הערבית, 11 במאי 1948

116 ומן המלחמה, 11 במאי 1948, א"צ, תיק 1226/922/75.

117 אלח'ירדא (לעיל, הערה 20), עמ' 2-1; עז א-דין (לעיל, הערה 66), עמ' 102.

118 אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 306-307; מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 146-147; עבד אלכרים (לעיל, הערה 65), עמ' 507. יש לציין שחאג' אמין רמו לקשר הזה בויכרונותיו, ראו: שם, עמ' 408, 504. הוא אף ציין שהמלך עבדאללה ראה בצפת חלק מהמדינה היהודית לפי החלטת החלוקה.

119 על מבצע 'מטאטא' ראו: גלעד (לעיל, הערה 9), עמ' 281; ענף ההיסטוריה (לעיל, הערה 29), עמ' 136.

עיניהם, הם רקדו ושרו ברחובות בצהלה ושמחה.¹²⁰ הלך כתב על יציאת הערבים מצפת: 'נס הנסים ופלא שבפלאים... לא זו בלבד שאותו קומץ יהודים הצליח להתגונן ולהחזיק... אלא שאויבים אלה הרבים והתמושים נסו מן העיר על נפשם וטפם מנוסת פחד ובהלה ללא כל סיבה סבירה והגיונית'.¹²¹ מייברג תיאר את שראה בעיר הערבית: 'הנך מתהלך כחולם בעיר הערבית הנראית פתאום כעיר רפאים... הנך נכנס לבתים רואה שהכל עומד על מכונו, האוכל על השולתן... המיטות מוצעות לשינה והחתול מסתובב ומיילל כרגיל, נדמה לך שהדיירים יצאו לרגע ותכף יחזרו... השאלה שנשארה ללא תשובה היא מדוע ברחו, מי הכריח אותם לנטוש בתים ומבצרים כאלה ולנוס במנוסת בהלה'.¹²² המאירי מסר תיאור של נטישת הערבים את צפת מפיו של אחד הטייסים שתגו בשמי העיר בעקבות כיבושה:

עיר מתה אנה נעלמו 12,000 תושבים על לוחמיהם נשים וטפם... סוד התעלומה נתגלה לפתע, צפת הערבית על אלפי אנשיה נמלטה כבמטה קסמים לעבר המדרונות... אלפים אלפים דוחקים איש ברעהו בין תמורים צמוסי משא בשבילים היורדים מן העיר, מנוסה המונית של נחשול אדם, מי ברגל יחף וערום למחצה מי על גבי פרדות ותמורים כל השבילים מלאים בהם עד הרחק לעבר עין אלתינה ומירון. נס הוא או שמא פחד הפלמ"ח נפל עליהם. הייתכן שקומץ לוחמים הניסו המונים בכמה דוידקות?¹²³

השאלה הנשאלת היא מדוע נטשו הערבים את צפת? והאם ברחו, כפי שמציינים מקורות ה'הגנה' והפלמ"ח, או שמא גורשו, כפי שמציינים המקורות הערביים? לימוד המערכה בצפת הן מהמקורות העבריים הן מהמקורות הערביים מעלה שנטישת הערבים את בתיהם התנהלה בשלושה שלבים.

השלב הראשון

שלב זה החל מיד עם נסיגת הבריטים ב־16 באפריל. כאמור באותו יום ערכו הכוחות הערביים מתקפה כוללת על הרובע היהודי, מתקפה שנסיימה בכישלון. כישלון זה היה בעבור אחדים את לבאות והם החלו לנטוש. הסכסוך שפרץ בין הקצין הירדני אלפיניש לעמיתו הסורי אולמאז, אשר סירב לקבל את מרותו, הגביר את הנטישה. סכסוך זה הגיע לשיאו בעקבות כישלון המתקפה שביצע אולמאז בזימתו על הרובע היהודי ב־28 באפריל. אלפיניש האשים את אולמאז בהפרת פקודה, בולזול ובחוסר אחריות. למחרת נאלץ אולמאז לעזוב את העיר, תוך שהוא קורא לערבים להיפרד מעירם כי אלפיניש מתכוון למסור אותה ליהודים.

השלב השני

השלב הזה החל מיד לאחר כיבוש הכפר עין־א־זיתון ב־1 במאי 1948. כיבוש הכפר הסמוך מאוד לצפת, שהיה קשור לעיר בקשרים משפחתיים ומסחריים, פיצוץ בתיו לאור היום וחיסול שבעים השבויים מבלי שצבא ההצלה בעיר התערב בנעשה - כל אלה שברו את רוחם של הערבים בצפת. השפעת הכיבוש הייתה בדיוק כפי שצפה מפקד הגדוד השלישי קלמן, אשר פיקד על המבצע. כוונתו

120 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 74.

121 הלר (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

122 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 343.

123 המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 181-182.

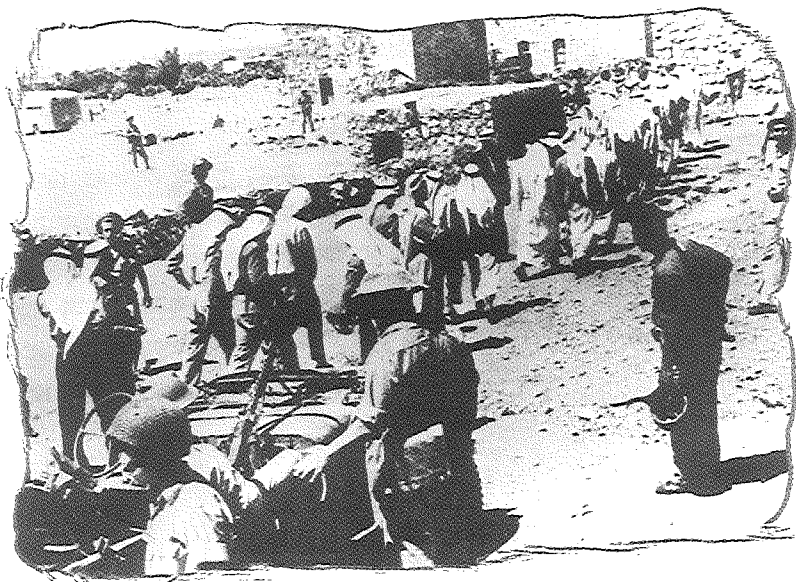
הייתה 'שיראו תושביה הערבים של צפת שישבו על המדרון ממול את המצפה להם'.¹²⁴ גם פלד ציין את השפעת כיבוש עין-אזיתון על ערביי צפת. לדבריו לאחר הכיבוש החלה 'יציאת מצרים' של ערביי צפת.¹²⁵ באותו הקשר ציין עשני שהעשן והלהבות שעלו מעין-אזיתון הבריתו את האמידים בעיר ובעקבותיהם פליטים נוספים.¹²⁶ לדברי אלעארף התגבורות הרבות שנכנסו לרובע היהודי בעקבות כיבוש עין-אזיתון הבהילו את הערבים והנטישה גברה.¹²⁷ בשלב השני, שנמשך מה-1 עד ה-9 במאי, גבעה אפוא הנטישה מההרס ומהטבח בעין-אזיתון.

השלב השלישי

בשלב הזה נקטו מפקדי הפלמ"ח בגלוי צעדים לגירוש התושבים, במיוחד ירי במרגמות לעבר השכונות הערביות. בצפת נעשה שימוש רחב במרגמת הדוידקה, שיכלה לירות כמות גדולה של פגזים, שגרמו בעיקר לפיצוצים מחרישי אוזניים ולא דווקא נזק של ממש. פגזי הדוידקה הפתיעו והבהילו את התושבים הערבים, במיוחד שההרעשה כוונה לאזרחים. קלמן ציין במפורש שמטרתו בירי זה הייתה ליצור פניקה: 'נתתי הוראה לשלוח פגז דוידקה מדי כמה שעות לאחר רדת החשיכה על הרובע הערבי בכדי ליצור פאניקה ולהגביר את הפחד בין התושבים'.¹²⁸ דברים דומים כתב פלד: 'לאחר רבע שעה של הרעשה על "הפיטמה"

[המצודה] הועתקה האש לעורף האויב תפקיד ההרעשה היה לשבש את דרכי התגבורות של האויב ולגרום לבהלה בקרב האוכלוסייה האזרחית'.¹²⁹

אלון, אשר תכנן את הקרב על צפת בביקורו החטוף ב-7 במאי, הורה במסגרת אותה מדיניות שכוחותיו ישאירו נתיב פתוח לכריחת האויב. הוא תבע להשאיר את הכיוון המערבי המוביל לוואדיות של אזור מירון פנוי ללא כל איום.¹³⁰ לאחר תום הקרבות

פליטים, 1948

124 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 27.

125 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 68.

126 עשני (לעיל, הערה 56), עמ' 33.

127 אלעארף (לעיל, הערה 67), עמ' 304-305.

128 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 27.

129 פלד (לעיל, הערה 41), עמ' 72.

130 מ' כהן, 'שבריה צפת לוד ורמלה', כיבוש הערים הערביות והמעורבות במלחמת העצמאות, רמת אפעל 1989, עמ' 14; המאירי (לעיל, הערה 10), עמ' 181.

פליטים, 1948

ובמהלך הסריקות התברר כי 137 תושבים קשישים וחולים נשארו בבתיהם, והוחלט לגרש גם אותם; המוסלמים גורשו ללבנון, ואילו הנוצרים הועברו למנזר בחיפה.¹³¹

לאחר ההשתלטות על העיר הוסיפו שנים־עשר חיילים להתבצר על גג תחנת המשטרה העירונית במרכז העיר, הם כותרו והמשיכו בחילופי אש עם הפלמ"ח מספר ימים. לדברי מייברג אחדים מהם הצליחו להימלט בעזרת חבלים שקלעו מחוטי הטלפון.¹³² מייברג לא ציין מה עלה בגורל השמונה שלא הצליחו לברוח, ואשר נכנעו בעקבות המצור והקרב הקשה. נתיבה בן־יהודה, שנכחה במרתף החקירה יחד עם נעמי, קצין החקירות, העידה כי השבויים הפצועים קשה חוסלו על ידי אותו קצין במכות מקל.¹³³

באותו שלב הסתובבו אלפי צפתנים בוואדיות שמסביב לעיר וחיפשו בהם מסתור עד שירגעו הרוחות. מפקד הגדוד השלישי ציין כי בהמשך למדיניות זריעת הפניקה בקרב האזרחים וכדי להחיש

131 מוריס (לעיל, הערה 27), עמ' 147.

132 מייברג (לעיל, הערה 7), עמ' 331-332.

133 בן־יהודה (לעיל, הערה 88), עמ' 274, וראו עוד: שם, עמ' 274-284.

עיתון 'קול צפת'
10 במאי 1948

יוצא לאור בשקופת מספר
העיר צפת, משעם ארינו
דרהגרה דעכוו בא"י.
דפוס "הבלול" צפת

קימה ה' ויפצו איבך ויגמו טשיאך ספניך (במבר י' - ליה)

קול צפת

צפת, א' איר תשי"ח. 10 מאי 1948

צפת משתחררת

הצלחה רבת היקף של כחות המגן
(קטעים מדריח מפקד הפעולה למפקדו)

אבל ורוכז ראש, אך חזק ואיתן
מגיש הגורד השלישי לחטיבה למלאת לה
שבע שנים ולשוב העברי כשי את העיר
צפת.

גלים גלים מול כח ערף וחוכות ובצורים
הסתערו היחידות וחתרו אל מטרתן. לא
חר קרבות עדים שומשכי כל הלילה נכבשו
כל המטרות והן כוהזק ת בידינו. בקרבות
אלו אבד הגדוד מכפר ניכר ממיטב מפקד
דיו וחיליו והוא עומד דום לזכרם.
אור ליום ב' - א' איר תשי"ח - 10.5.48

בשעה 21.30 החלה ההתקפה.
בשלב הראשון הורעשה קשה בפ"י
גדם גבעת המצודה ובאותו זמן רתקה
המכונה את העמדה העיראקית ושתי
מחלקות פתחו בהו קצה האחת על בית
שלוה שבו התבצרו 60 לוחמים טוריים
מציודים בנשק חדיש ואוטומטי והשניה
על המשטרה העירונית שבה התבצרו
כ-100 לוחמים לבנונים וא"י.

עם התהלת הפעולה חודשה הרעשת
התוחמים על הרובע היהודי בצפת מכון
מירון, שלוחתה את הפעולה בכל שלביה
המחלקה שפעלה נגד בית שלוה
הפעילה את הפיאט שמחץ את האויב
בתוך הבנין ושיחק את התנגדותו המחל-

קה הדרה לתוך הבנין ובקרב שנמשך
מחדר לחדר ומקומה לקימה נהרג אברהם
ליכט הי"ד - מפקד מהלך. - האויב נמלט
מהבנין בהשאירו מאהרו כ-15 הרוגים
ואת רוב נשקו ותחמושתו. עמדה זו החז-
ולשת על חלק גדול מהרובע הערבי ועל
הכניסה לצפת נמצאת בידינו.

הקרב העז ביותר היה נטוש על
המשטרה והוא התנהל מחדר לחדר ומק-
ומה לקומה. בשעת הקרב נהרג יצחק
הוכמן הי"ד - מפקד פלוגה - האויב השאיר
אחריו הרוגים רבים ורוב נשקו ותחמושתו.
במשך כל זמן הפעולה הרעישו
כחותינו את רכזי האויב בעיר וביניהם
בית חגיגה ומפקדת כחות הוריס. דליקה
גדולה פרצה באזור השוק ומחסי הדלק
בעיר.

בעיר הערבית נפלה מהומה ובצעקות
ויללות ההלה מנוסה מכל האזור הערבי.
המנוסה נמשכת בהמון. הירוגע הערבי
ריק מאדם. היחידות מתקדמות וכובשות
את שורת הבנינים המקיפה את המצודה.
לידינו נפלו רובים, מקלעים מסוגים
שונים, תת-מקלעים מרגמות וכמויות
גדולות של תחמושת.

האנשים פעלו למופת והוכיחו כח לחימה
יוצא מן הכלל, רוב הנפגעים פצועים קל
בכבוש המטרות הללו נהרגו לפחות 50
ערבים ויש להניח שמהרעשות והפעולה
נהרגו לפחות כ-150 ערבים. מספר הפי-
צועים שלהם הוא רב.

י עשני תפירת הלוחם העברי

אלהי ישראל, צור ישראל,
שמור בחורינו בגיא ובתל,
שמור על ילדה האוחזת בסטן,
שמור על הלוחם המחויק בברן.

שמור על התותחן,
שמור על הרמן,
שמור על הרגם,
שמור על איש המן.

תן הצלחה לחיש ופלמה,
חזק כחם בכפר ובכרך.
טיים כבר אלפיים שנות שעבוד,
תן לעמי מדינה וחרוה.

צפת - ל' ניסן תשי"ח
9.5.48

את בריחתם ולמנוע כל סיכוי לחזרתם ניתנו הוראות למטוסי פייפר להטיל פצצות בסביבה: 'על מנת לזרוז את הבריחה בקשנו שהפייפר יטיל מספר פצצות על הריכוזים של התושבים הנסוגים וגם שלחנו מספר פגזי מרגמה לעבר הוודיות בכדי להבריח את אלה שעדיין נשארו'.¹³⁴ דברים אלה חושפים בבירור את המדיניות שנקט מפקד הפלמ"ח בעיר ואת יחסו לתושבים הערבים.

134 קלמן (לעיל, הערה 12), עמ' 39.

סיכום

במאמר זה נעשה ניסיון לעיין מחדש בקרב על צפת, קרב מכריע שהיו לו השלכות מרחיקות לכת על האחיזה הערבית באזור הגליל ובעמק החולה. ניסיתי לבדוק עד כמה הנרטיב המכונה הנרטיב הרשמי או לחלופין הנרטיב הישראלי הציוני משקף נאמנה את מה שקרה בעיר ובסביבתה. לפי נרטיב זה מוצג הקרב על העיר כמעשה הרואי שבו ניצחו המעטים והחלשים שהיו נתונים במצור, ושלרשותם עמד חימוש דל, את הרבים והחזקים שנהנו מחופש פעולה ומחימוש רב, ויתר על כן – אותם חזקים קמו וברחו ללא כל סיבה הגיונית.

מן המאמר עולה שהנרטיב הזה מתעלם מנושאים חשובים. הדיון בשאלות המרכזיות שהוצגו בתחילת המאמר מלמד שקיים שוני מהותי בין מה שנכתב על הקרב לבין מה שהתרחש בפועל. מתברר שההיערכות של הצד היהודי הקדימה את היערכות הצד הערבי. בשנים 1944-1946 ביצעה ה'הגנה' את כל ההכנות הדרושות, וכבר באוקטובר 1947 ערכה תרגיל 'מלחמה שלפני המלחמה'. לעומת זאת התארגנות הערבים המעשית החלה לאחר החלטת החלוקה.

בשאלת תפקידם של התושבים המקומיים עולה בבירור שהתושבים היהודים המקומיים השתתפו באופן פעיל בקביעת גורלם, על ידי התגייסות ל'הגנה' וקבלת הפיקוד בפועל על כוח ה'הגנה' בעיר עד לנסיגת הבריטים. ואילו בצד הערבי ניטלה מהמנהיגות הערבית המקומית יכולת השפעה מהרצע הראשון של העימות. הוועדה הלאומית המקומית הייתה כפופה לחלוטין לוועד הערבי העליון. וגם כוחות המתנדבים המקומיים היו בפיקוד זר. במילים אחרות, גורלם של ערביי צפת בשעתם הקשה ביותר היה נתון בידי גורמים חיצוניים.

אשר לתפקודו של צבא ההצלה לעומת כוחות ה'הגנה' והפלמ"ח, הרי היה ביניהם פער גדול במידת ההתארגנות, ביכולת הקרבית ובמשמעת. צבא ההצלה פעל בעיקר באופן הגנתי ונמנע מלסייע לכפרים הסמוכים ביותר לצפת כאשר הותקפו. הרכבו לא היה הומוגני, היכולת הקרבית של חלק ממתנדביו הייתה לקויה, מפקדו הירדני היה נתון להשפעות וללחצים שונים, ובשעת הקרב הקשה נטש את הזירה. לעומת זאת כוחות הפלמ"ח היו מאורגנים ובעלי יכולת קרבית ונהנו מניידות רבה – הם תקפו בכל מקום ובכל זמן שרצו, וצבא ההצלה עמד חסר אונים מול ההתקפות האלה. בשאלת יחסי הכוחות מתברר שכל המקורות העבריים הגזימו בנתונים המספריים של הכוחות הערביים שהשתתפו בקרב, ושכביכול עלו על הכוחות היהודיים עשרות מונים. הנתונים שהובאו במאמר מראים שההפך הוא הנכון. אמנם בתחילת הקרב היו לכאורה המספרים שקולים, אולם בעשרת הימים האחרונים ירד היקף הכוחות הערביים באופן חד, ויחסי הכוחות נטו בבירור לצד היהודי ועמדו על אחד מול שלושה בקירוב לטובתם.

בניגוד לטענות שהרובע היהודי נתון במצור ולמרות תיאורי המצור עולה מן הנאמר כאן שהרובע שמר על קשר עם העולם החיצון כמעט באופן שוטף, ולא סבל ממחסור במזון, אם כי היו קשיים, היו התקפות על כלי התחבורה, והיו אף אבדות בנפש. לעומת זאת מתברר כי הערבים היו נתונים גם הם במידה מסוימת במצור וסבלו מקשיי תנועה מאז תחילת ההתנגשויות. יתר על כן, בתשעת הימים האחרונים של הקרב הם אלה שהיו נתונים למצור קשה ביותר, והם שנותקו מדרכי התחבורה

בכביש צפת-ראש־פינה ובכביש עכו-צפת, וה'דרך' היחידה שנותרה פתוחה לפניהם הייתה השביל ההררי הקשה המקשר בין צפת למירון דרך גחל עמוד.

אשר לעמדת הבריטים, מתברר שהם סייעו לצד היהודי מספר פעמים, לעתים באופן ישיר ולעתים באופן עקיף, ולא הגישו סיוע כזה לערבים ואף לא מנעו מהפלמ"ח לבצע התקפות על כפרים ערביים. לעומת זאת עולה מן הנאמר כאן שהם אכן הפעילו לחצים שונים על ראשי הקהילה היהודית לשם פינוי הנשים והילדים, אולם ללחצים האלה לא הייתה כל השפעה על מהלך הקרבות ועל תוצאותיהם.

בסוגיית המנוסה או הגירוש מלמד התיאור כאן בבירור שמספר הערבים שעזבו את העיר לפני השלב האחרון של הקרב היה מועט. ואילו בתשעת הימים האחרונים של הקרב נקט הפלמ"ח צעדים ברורים שהביאו ליציאת התושבים הערבים, כגון הריסת הכפר עין־א־זיתון והעלאתו באש, הרג השבויים, הפגזת הרבעים הערבים ויצירת בהלה בקרב האזרחים, השארת נתיב אחד פתוח, הפגזת אלה שחיפשו מחסה בוואדיות מסביב לעיר, ירי ממטוסים על שיירות הפליטים בין צפת למירון והעמסת אלה שנותרו בעיר מקרב הזקנים והחולים על משאיות וגירושם לחיפה ולגבול. כל הצעדים האלה אינם מותירים ספק באשר למה שהתרחש בצפת.

עיון מחדש ב'עיון מחדש' הערות למאמרו של מוסטפא עבאסי

כותרת מאמרו של עבאסי מעידה על כוונתו. 'עיון מחדש' משמעו רוויזיה בגרסה הקיימת והחלפתה בגרסה טובה ומאוזנת ממנה. הגרסה החדשה מבקשת להביא בחשבון את כל המקורות הזמינים, ולשחזר באמצעותם באופן ביקורתי ונטול פניות את המערכה על צפת תוך בחינה הוגנת ועניינית של כל משתתפיה, מערכה שסופה כיבוש צפת בידי כוחות ה'הגנה' ובריחת תושביה הערבים. מוסטפא עבאסי, שכתב באוניברסיטת חיפה עבודת דוקטור על צפת בתקופת המנדט, אכן מביא מקורות ערביים לנושא שחלקם טרם פורסמו, ואשר תורמים תרומה חשובה להבנת האירועים בצד הערבי שקדמו לכיבוש צפת, אלא שיומרת הרוויזיה הכללית שבכותרת אינה מתממשת במלואה.

הרקע ההיסטוריוסופי

בקרב ההיסטוריונים הרוויזיוניסטים השתרש הנוהג לפתוח את עבודותיהם בסקירה פסידו-היסטוריוגרפית המציבה 'איש קש' המכונה ה'היסטוריה הישנה' או ה'היסטוריה הרשמית', מפילה אותו, ומעמידה במקומו גרסה רוויזיוניסטית מוצלחת יותר. הבעיה במקרה של צפת, כבמקרים רבים אחרים, שאין 'היסטוריה רשמית' של ממש, והמעט שיש – 'תולדות מלחמת הקוממיות' שהוציא ענף היסטוריה של צה"ל בשנת 1959 והכרך האחרון (1973) של 'ספר תולדות ה"הגנה"' – מיושן ואיננו גרסה המקובלת על כל מי שאינו מסכים עם הרוויזיוניסטים. יתר על כן, בין העבודות המעטות על

צפת שעליהן מסתמך עבאסי נכללות עבודותיהם של שמריהו בן פזי ואברהם סלע, שאינם מגדירים את עצמם כהיסטוריונים 'חדשים'. לעומת זאת מעיר עבאסי: 'מעניין שהקרב על צפת נותר במידה רבה מחוץ למגל הדיון' (עמ' 116) של הביקורת הרוויזיוניסטית. תשובה על תהייתו יוכל עבאסי למצוא אצל מוטי גולני, המבטל את האופנה המיקרו-היסטורית האחרונה במערב (ובעקבותיו גם ישראל). שהרי מיקרו-טקסט עלול להישאר, אם לא מקפידים, גם מיקרו-קונטקסט.¹ גולני מוסיף וקובע בפסקנות שכל נסיון להתרכז בתיאור קרבות "מלחמת האזרחים" ברמה המקומית בלבד, נגזר עליו להחמיץ חלק חיוני בתמונת המלחמה.² מכאן שהמבקש להבין את התמונה הכללית אינו זקוק לפרטי האירועים המקומיים. לפי שיטה זו הבנת המכלול מסתמכת על מחקר שמקורותיו שונים מאלה של המחקר המקומי, ושתרומתו של המחקר המקומי לו, מוגבלת.

לכן אף שפתיח מסוג זה שכיה בחיבורים הרואים בתיקון ההיסטוריה שליחות בעלת ממדים אידאולוגיים ומוסריים, תרומתה של הסקירה הכמו-היסטוריוגרפית למאמר – שלילית. היא מבקשת להעמיד את הדיון באירועי צפת במישור שהרלוונטיות שלו לנושא מוגבלת, ושהעיסוק בו מסיח את הדעת מן העיקר – כיבוש צפת ומשמעותו להבנת שלבי ההכרעה במלחמה הבין-קהילתית בשנת 1948 – נושא שיש בו עניין כשלעצמו גם אם הוא לכאורה בעל חשיבות שולית להבנת תמונת המלחמה בכללותה.

יחסי הכוחות

הנוסחה 'מעטים מול רבים' דומיננטית בתיאורים של בני התקופה ביישוב, או ומהו, ונדונה לא מעט במחקר. חששותיהם של בני התקופה נבעו בעיקר מהפער הדמוגרפי בין היישוב לבין ערביי ארץ-ישראל בפרט והעולם הערבי בכלל. ההערכה המוגזמת, על פי עבאסי, של הכוח הלוחם הערבי לא הייתה נחלתם של מגני העיר בלבד. הצבא הבריטי העריך שערב התפגותו מצפת, באמצע אפריל, היו בעיר 3,000-4,000 לוחמים ערבים לעומת 600 חברי 'הגנה',³ הערכה שלא הושפעה מרצון לפאר את ההישג היהודי. מכל מקום גם אם בתחילת מאי 1948 היו בעיר רק 690 לוחמים ערבים לעומת 375 לוחמים יהודים, שאליהם הצטרפו 180-200 לוחמים מהגדוד השלישי של הפלמ"ח, עדיין אין לומר שייחסי הכוחות... עמדו על אחד מול שלושה בערך לטובת היהודים' (עמ' 138) כטענתו של עבאסי, אלא מדובר בשוויון עם עדיפות קלה לערבים.

ראוי לציין שההערכה הבריטית את יכולתם הצבאית של לוחמי צבא ההצלה הייתה גבוהה. ב-4 בפברואר שבו חיילי גדוד המשמר האירי (The Irish Guards) שישה לוחמים סורים של צבא ההצלה שתקפו בטעות משאית של הצבא הבריטי בכביש טבריה-ראש-פינה. הבריטים התרשמו שחיילי צבא

1 מ' גולני, מלחמות לא קורות מעצמן: על זיכרון כוח ובחירה, בן-שמן 2002, עמ' 133.

2 שם, עמ' 155.

3 Maj. R.D. Wilson, *Cordon and Search: With 6th Airborne Division in Palestine, Aldershot 1949*, p. 197

ההצלה הם לוחמי גרילה מעולים, חדורי מורל גבוה, ממושמעים ומלאי אמונה בצדקת מלחמתם. הם היו לבושים ומצוידים היטב, ומסקנת חוקריהם הייתה שאם הם מייצגים את אופיו של צבא ההצלה הרי צפוי ליהודים מאבק קשה.⁴

לקראת סוף שהותם בצפת לא זיהו הבריטים יתרון ברור לאחד מהצדדים. חיילי גדוד המשמר האירי, שהיו עיקר הכוח הבריטי בצפת, חשו שמאז תחילת מעשי האיבה התחזקו שני הצדדים, שכורשם הצבאי השתפר, וששניהם היו בטוחים בהצלחתם.⁵

עוד לעניין יחסי הכוחות, עבאסי טוען שפשיטות הפלמ"ח על ח'צאין, סעסע וחוסנינה המחישו יותר מכול את עליונות הכוחות היהודיים ואת חולשת הכוחות הערביים, אשר לא נקטו כל יזמה כבר בשלב הזה של המערכה. הם עמדו חסרי אונים מול יכולת הפלמ"ח לפעול בכל זמן ובכל שטח שרצה (עמ' 124). לא ברור למה הכוונה ב'שלב הזה של המערכה' או באיזה 'שטח' מדובר. הפשיטה בח'צאין הייתה ב-18 בדצמבר 1947, בסעסע קרוב לחודשיים אחר כך, ב-14 בפברואר 1947, ובחוסנינה כחודש לאחר מכן, ב-12 במרס 1948. היו אלה פשיטות גמול על פגיעות ערביות במתכונת שהייתה מקובלת בחודשי המלחמה הראשונים, בתקופה שלא הייתה לכוחות היהודיים כוונה או יכולת להשתלט על שטח. הפשיטה הייתה אחת מדרכי הפעולה היחידות של הצד היהודי כדי לגסות וליטול את היזמה לידיהם או לפחות להגיב באופן תוקפני על פעולות ערביות. מכל מקום הפשיטות הנוכחות ודאי שלא הותירו את הערבים חסרי אונים.

ביומן המבצעים של הדיוויזיה השישית המוטסת הבריטית, שגורתה כללה את הגליל, מתועד רצף של התקפות ערביות על כוחות בריטיים ויהודיים בכל התקופה. הפשיטה היהודית על ח'צאין גרמה להסלמה באלימות הערבית באזור, שכללה התקפה על שוטרי משטרת היישובים העבריים (20 בדצמבר), התקפה (שמקורה בטעות בזיהוי) על שיירה של חיל הספר דרומית לראש-פינה, התקפה על היאחזות הפלמ"ח בג'יב'יוסף-עמיעד (29 בדצמבר) והתנגשויות בצפון עמק החולה (ב-12/11 בינואר 1948).⁶ הבריטים ניסו לייצב את מצב הביטחון באזור באמצעות הגבלת התנועה בדרכים,⁷ אבל הצלחתם בכך הייתה מוגבלת; עלה בידם בעיקר לצמצם את יכולתם של כוחות ערביים גדולים יחסית לפעול מעבר לגבול המנדטורי. אחרי הפשיטה על סעסע תקפו הערבים ב-20 בפברואר שיירה יהודית בדרך למנרה, הרגו שלושה אנשים ופצעו תשעה. קדמה לכך התקפה ערבית מוצלחת על שיירה למנרה ב-6 בפברואר.⁸ ב-22 בפברואר יצא כוח בריטי לחלץ שיירה יהודית לרמות-נפתלי שהותקפה ליד נבי'יושע. את הצליפות על היישוב באותה העת הצליח הכוח הבריטי להפסיק רק על

4 שם, עמ' 166.

5 '1st Battalion Irish Guards', *The Household Brigade Magazine*, Summer 1948, p. 81

6 וילסון (לעיל, הערה 3), נספח N, יומן האירועים: ספטמבר 1945-מאי 1948, עמ' 268-270. במקורות הישראליים מתועדות עוד התקפות ערביות באותה תקופה אבל בהקשר זה מעניינות בעיקר הכרוניקות המקומיות, המתעדות גם חילופי אש ופעולות חבלה ומיקוש שלא נכללו בכרוניקות הארציות, ראו למשל: קבוץ דן במלחמת הקוממיות, דן תשל"ט, עמ' 189 ואילך; א' עבר-הדני, משמר הירדן: מושבת הספר שנפלה, תרמ"ד-תש"ח (1884-1948) מפי מייסדיה, בניה ולוחמיה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 256.

7 וילסון (לעיל, הערה 3), עמ' 240, ושם בנספח, עמ' 271.

8 ג' שריג, מנרה גבול הצפון 1943-1949, רמת-אפעל 1990, עמ' 81-86.

ידי ירי מתותחי שרינויות.⁹ כוח בריטי נחלץ שוב לעזרתה של שיירה לרמות-נפתלי ב-26 במרס, אחרי הפשיטה על חוסיניה.¹⁰

גם בקרבות בצפת עצמה לא ניכרה דמורליזציה ערבית שהובילה לחוסר אונים. לפי עבאסי הקרב על צפת, שהחל בפינוי הבריטי ב-16 באפריל, היה אמנם קשה, כמתואר במקורות היהודיים, אבל כמעט בכל שלביו הייתה ידם של היהודים על העליונה (עמ' 129). תיאור זה אינו עולה בקנה אחד עם הצלחות ערביות כמו כיבוש העמדה של ה'הגנה' בבית הספר המקצועי ב-15 באפריל, ההשתלטות הערבית על בנייני המשטרה העירונית ועל המצודה בהר כנען אחרי הפינוי הבריטי וכישלון התקפת הפלמ"ח על המצודה ב-6 במאי. הכוחות הערביים, כמתואר אצל עבאסי, סבלו מעריקות ומהאפקט של סדרת כישלונות בסביבות צפת (כיבושי הפלמ"ח בעין-זיתון וביריה), אבל למרות זאת תכננו מתקפה כללית ב-10 במאי, שסוכלה על ידי הפלמ"ח כשהקדים את התקפתו ל-9 במאי. בדיעבד אפשר תמיד לטעון שהיהודים ניצחו משום שהיו חזקים יותר, אולם עצמה נמדדת לא רק במשוואות מספריות אלא גם ברמת ארגון, ברמת המפקדים, ביכולת היעזרות בתשתיות אורחיות, בנחישות וכו'. במקרה צפת כבמקרים רבים אחרים לא ניתן היה לחזות מראש בוודאות את תוצאות הקרב, והנתונים אינם מצדיקים הגזמה בתיאור החולשה הערבית והעצמה היהודית כתיקון למגמה הפוכה בספרי זיכרונות של בני התקופה.

הבריטים

מיתרונותיו המובהקים של מחקר מיקרו-היסטוריה שבשל הגבלת היקפו הוא מאפשר לבחון את כל המקורות הזמינים הרלוונטיים. עבאסי מביא את דבריו של אבי שליים בזכות פוסט-רוויזיוניזם במחקר 'שינוי עוסק בהטלת האשמה על צד זה או אחר, אלא מנסה להבין את הדינמיקה של הסכסוך' (עמ' 116). אין ויכוח על הגדרה זו של הרצוי, אולם התעלמותו של עבאסי מהמקורות הבריטיים (למעט מספר דוחות מודיעין דו-שבועיים המצויים בארכיון המדינה הבריטי [PRO]) מתבלת בניסיונו להשיג את האיוון האידיאלי בין כלל הגרסאות ונקודות המבט. במקרה של צפת נקודת המבט הבריטית מתוארת בספר קורות הדיוויזיה השישית המוטסת בארץ-ישראל, שהתפרסם בשנת 1949, זמן קצר אחרי צאתה מהארץ ופירוקה באנגליה.¹¹

בתחילת מעשי האיבה היה אזור החולה באחריות חיל הספר. ב-16 בפברואר 1948 הוקם צוות כוחות חטיבתי (Craforce) במסגרת הדיוויזיה השישית. כוח זה, בפיקודו של מפקד הארטילריה של

9 וילסון (לעיל, הערה 3), עמ' 244.

10 שם, עמ' 246. התקפות ערביות נוספות אחרי הפשיטה על חוסיניה כללו את ההתקפה על היישוב בית-קשת ב-16 במרס, ההתקפה על שיירת יחיעם ב-28 במרס, התקפה על להבות-הבשן ב-8 באפריל והתקפה על להבות-הבשן ועל כפר-סולד ב-10 באפריל. ראו גם: ר' שולמן, רמות נפתלי במערכה, תל-אביב 1984.

11 לספרו של וילסון (לעיל, הערה 3) אפשר להוסיף את קורות היחידות ששירתו בצפת בעיתונות הרגימנטאלית: *The Household Brigade Magazine*, לגדוד (בטליון) הראשון של המשמר האירי, וכן: *The White Lancers and the Vedette*, ליחידת השריוניות של הרמחים (Lancers) 17/21.

הדיוויזיה בריגדיר קלהון (Calquhoun), כלל שני גדודי חי"ר – גדוד הצנחנים הראשון וגדוד המשמר האירי הראשון – ושתי מחלקות (Troops) של שריוניות מיחידת הרמחים (Lancers) 17/21. הכוח קיבל אתריות לגליל המזרחי, כולל צפת. מפקדת הכוח התמקמה במחנה הרמחים בטבריה, ומפקדת גדוד המשמר האירי, שגזרתו כללה את צפת, ישבה בראש-פינה.¹² בצפת ישבה פלוגה מוקטנת של הגדוד האירי, שכללה 50-55 איש, פלגת שריוניות של הרמחים שהגיעו לעיר בראשית 1948, וכן כוח משטרה קטן.¹³

הדילמה של הפיקוד הבריטי המקומי נבעה מהסתירה שבין משימת הצבא – לשמור על החוק, על הסדר ועל מנהל תקין עד ליום סיומו של המנדט – לבין השאיפה של כל מפקד לחסוך בחיי אדם ובמיוחד במסגרת פעילות שסופה התפנות מארץ-ישראל ללא כל הישג צבאי מוגדר. הפיקוד המקומי חשש במיוחד ששימוש מוגזם בכוח נגד אחד הצדדים יעורר עוינות יתר שעלולה לפגוע בסופו של דבר בתהליך ההתפנות.¹⁴ לפיכך העדיפו הבריטים לנקוט פעולות מנע שונות – הטלת עוצר, הצבת מחסומים, סיוורים והפגנת נוכחות. כשנודע להם על התנגשויות בין יהודים לערבים הם ניסו להפסיקן על ידי תיווך ובמידת הצורך שימוש באש להרתעה או לפיזור הכוח התוקפן. אחת התוצאות של מדיניות זו הייתה הגברת החיכוך עם כוחות תוקפניים באזור זה או אחר, וכך נראה היה בדרך כלל שהצבא הבריטי פועל נגד הכוחות שנהנו מיתרון אזורי. ואכן רוב הפעולות הבריטיות היוזמות באזור החולה וצפת היו פעולות להפסקת ההתקפות הערביות על מטרות יהודיות או להפרדת כוחות.¹⁵ לא הייתה זו תוצאה של מדיניות כללית או אזורית של העדפת יהודים, כשם שפעולות דומות נגד כוחות יהודיים באזורים שבהם הייתה לכוחות אלה עדיפות לא היו תוצאה של מדיניות הפוכה. אולם כל צד יכול היה לראות בבריטים בעלי ברית של הצד שכנגד ובתוך כך התירוץ האולטימטיבי לתבוסה מקומית או ארצית.

באמצע אפריל הגיע המפקד הבריטי של צפת למסקנה שהערבים יוצאים משליטתו. יכולתם הצבאית של שני הצדדים הלכה וגברה, ועמה נחישותם שלא לחכות להתפנות הבריטית כדי להשיג הכרעה.¹⁶ בכל מרחב הגליל ניכרה עלייה באלימות. בה בעת חל תהליך של התדלדלות מצבת היחידות הבריטיות בשל תהליך של פירוק מסגרות.¹⁷ יחידות שנועדו לפירוק לא קיבלו די תגבורות, וכל היחידות סבלו מתחלופה גבוהה בכל הדרגות בשל שחרורים וסבבי חופשות מולדת. כתוצאה מכך הלך הצבא הבריטי והתרכז במספר נקודות אסטרטגיות, ומיקד את פעילותו באבטחת הצירים המיועדים להתפנות הסופית, בעוד הוא מפקיר אזורים אחרים לאלימות הבין-קהילתית הגוברת. כשהתעורר חששו של המפקד הצבאי הבריטי בצפת שהערבים יצליחו לנתק את כביש ראש-פינה-

12 וילסון (לעיל, הערה 3), עמ' 162-163.

13 שם, עמ' 197.

14 שם, עמ' 179.

15 וילסון (לעיל, הערה 3), נספח K, סיכום של מבצעי ביטחון פנים גדולים וקטנים.

16 *The Household Brigade Magazine*, Summer 1948, p. 81

17 ההודעה הרשמית על פירוק הדיוויזיה השישית פורסמה ב-18 בפברואר 1948. קדם להודעה איחוד של גדוד הצנחנים השמיני והתשיעי בינואר 1948 ושל הגדוד השני והשלישי בדצמבר 1947.

צפת, שבאמצעותו נשמר הקשר עם מפקד הגדוד, ושדרכו היה אמור להתפנות, הוא החליט להקדים את יציאתו מהעיר.¹⁸

בימים האחרונים לשהותם בצפת ניסו הבריטים להבטיח הסדר בין הקהילות שימנע טבח הדדי, כפי שעשו בהודמנויות דומות במקומות אחרים (ירושלים, טבריה) שבהם עלה חשש שזו תהיה תוצאת התפנותם. משנכשלו המאמצים יצא הכוח הבריטי בחשאי ב־16 באפריל. הערבים גילו את הכוח ופתחו עליו באש. הבריטים השיבו באש מרגמות 3 אינטש ותותח נ"ט וגרמו לנפגעים בצד הערבי.¹⁹ כל צד נותר משוכנע שלהוציא מספר חריגות פעלו הבריטים באופן מובהק נגדו. הדבר צפוי בראייה האתנו־צנטרית המאפיינת את זיכרונות בני התקופה, אך אין זו סיבה להיסטוריון לקבל את הדברים כנתינתם.

קריאתו של שליים למחקר פוסט־רוויזיוניסטי מטעה בפשטותה. המעבר מתזה לאנטי־תזה ולסינתזה אינו כה מובן מעצמו כפי שאולי ניתן להתרשם. הוא מצריך שינויים תפיסתיים ומתודולוגיים שאינם באים מעצמם כפי שמעידה עבודתו של עבאסי, על יתרונותיה והסרונותיה. מכל מקום מאמר זה ודומים לו הם צעד חשוב בכיוון זה, אבל הדרך, מסתבר, עדיין ארוכה.

18 וילסון (לעיל, הערה 3), עמ' 197.

19 The Household Brigade Magazine, Summer 1948, p. 81